

16. VE 17. YÜZYILLARDA İZNIKMİD ŞEHİRİ

Ahmet GÜNEŞ*

GİRİŞ

İznikmid'in Yeri, Adı ve Tarihçesi

a) Yeri ve Adı

Günümüzde Kocaeli'nin merkez ilçesidir. İzmit şehri, aynı adı taşıyan körfez kıyısındaki düzlükle gerideki yamaçlar üzerinde yayılır. Şehrin iskân alanı, deniz kıyısını izleyen İstanbul-Ankara yolunun hemen kuzeyinden başlayarak yamaçlarda 220 m. yüksekliklere kadar çıkar (Veliahmet mahallesinde). İskân yamaçlar üzerinde yayıldığı gibi doğudan batıya doğru sıralanan tepeleri birbirinden ayıran dere vadilerinin içine doğru da sokulur.¹ Adı geçen körfez doğuya doğru İzmit ovası ile temadi eder; bu ova ise, belirsiz bir eşikten (Büyük-Derbend) sonra, Sapanca gölü çukuru vasıtası ile aşağı Sakarya havzasına (Adapazarı ovası = Akova) açılır. Bu iç körfezin kuzey ve güney kenarları boyunca dağlar yükselir. Güneyde, Samanlı dağlarının ormanlar ile kaplı ve vadiler ile yarılmış yamaçları uzanır; kuzeyde, genellikle çok yüksek olmayan Kocaeli tepelerinin bu çevrede azami yüksekliğini almış olması dikkati çeker. Hakikaten bu tepeler şehrin kuzey batısında Çene dağında 645 m.'ye kadar yükselir. Yüksek kütle kendisi ile körfez arasında kalan, ince yalı şeridini kışın kuzeyden gelen soğuk rüzgârlardan korur.²

Eski adı "Nikomedia"dır³. Bu kelime zamanla değişikliklere uğrayarak Osmanlılar döneminde (esasen, tahrir defterlerindeki kayıtlara göre) İznikmid'e dönüşmüştür⁴.

Özellikle eski adından da anlaşılacağı üzere, M.Ö. 262'de Bitinya⁵ Kralı I. Nikomed

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. e-mail:ahmetg@gazi.edu.tr

1 Metin Tuncel, "İzmit" mad., *İA. (TDV.)*, Cilt: 23, s.: 541.

2 Bkz.: Besim Darkot, "İzmit" mad., *İA. (MEB.)*, V/2, s.: 1254.

3 İbn Hurdazbih ve İdrîsî tarafından "Nikumudiya" imlasiyla kaydedilmesi hakkında bkz.:B. Darkot, a.g.m., s.: 1251.

4 Orta ve Yeniçağlarda burayı ziyaret eden Avrupalılar arasında bu adı "İsminik" ve "İsnich" olarak tespit edenler vardır. Bunlardan ikincisi İznik ile karıştırılmasına sebep olmuştur. (Bkz.: B. Darkot, a.g.m., aynı sahife). Evliya Çelebi seyahatnamesinde yer alan -O'na has- bir yoruma göre: 'Orhan Gazi derya-misal asker ile bu kal'a-yı ibtida muhasara etmeğe Koca Bay'ı serdar edüp "İznimdir var git" buyurmuşlar. Kal'a feth olup ismine "İznim git" demişler, İzmit, "İznim git'den galatdır. Bazıları İznikmit derler, bazıları İznimgit derler." Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini), Hazırlayanlar: Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, 2. Kitap, İstanbul 1999, (YKY), s.: 39.

5 Geleneksel kullanışta Bithynia adı, bugünkü Bursa, Bilecik, Bolu, Sakarya, Kocaeli illerini ve Zonguldak ilinin Filyos çayına kadar uzanan bölümünü kapsar. Anna Komnena, Alexiad -Malazgirt'in Sonrası-, (Çeviren: Bilge

tarafından hemen hemen bugünkü yerinde⁶, (daha doğrusu doğu kesiminde), eski zamanlarda, genel olarak şehirleri tepelere yerleştirmek adetine uygun olarak, (başlangıçta) körfeze hakim olan tepelerden birinin üzerinde kurulmuştur⁷. Başka bir deyişle, İzmit'in kendisine kesintisiz halef olduğu Nikomedia ('nın iç kalesi), kuzeydeki dağlık sahanın sahile en fazla yaklaştığı bir mevkide, savunmayı kolaylaştıracak şekilde, dik yamaçlar üzerinde düzlük oluşturan bir sahada (Orhan tepesi, yüksekliği: 165 m.) kurulmuş ve eski şehir bunun etrafında, yamaçların nisbeten az eğimli yerlerinde, taraçavari düzlüklerinde ve nihayet dar yalı şeridi üzerinde yayılmıştır. Bitinya ile Roma Nikomediası'nın kale surları ile çevrilmiş alanını kesin olarak tespit etmek, şehir surlarının Osmanlıların eline geçtikten sonra tahrip edilmiş olması ve bir daha tamir etmek lüzumu görülmemiş olması sebebiyle imkânsızdır.⁸

Tarihçesi

⁹Yukarıda adı geçen kral kendi adını verdiği¹⁰ bu şehri (Bitinya) krallığının payitahtı yapmıştır. Anadolu içlerine açılan işlek bir yol üzerinde olduğundan ilk ve orta çağlarda pek çok saldırıya uğramıştır¹¹. M.Ö. 74'lerde Roma İmparatorluğunun bir eyalet merkezi olmuş, imar edilmiş¹², ve fakat pek çok depreme maruz kalmıştır. 258'de Gotlar, 284'te

Umar), İstanbul 1996, s.: 124. (Çevirenin dipnottaki açıklaması).

- 6 Bununla birlikte, İzmit'in M.Ö. VIII. yüzyılın sonlarında Megaralılar tarafından kurulan "Astakos" şehri olabileceği de ileri sürülmektedir. Ancak, M.Ö. III. yüzyılın başlarında Trakya Kralı Lysmachos'ca tahrip edilen adı geçen şehrin İzmit'in yerinde olmadığı kabul edilmektedir (B. Darkot, a.g.m., s.: 1251, 1252). "... I. Nicomede kurduğu yeni payitahta, Astacus şehrinin geriye kalan sakinlerini davet etti. Bu durum İzmit'in kazandığı şöhreti yine kendisine bırakmakla beraber, Astacus'un, harabeler üzerinde kısmen yeniden kurulmasına engel olmadı." Charles Texier, Küçük Asya. Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi (Çeviren: Ali Suat), Birinci Cilt. Hazırlayan: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2002, s.: 98. Bunlar bir yana, Osmanlı yorumuna ve bu cümleden olarak, Hoca Saadetin'e göre, İznikmiş (İzmit) şehri Makedon adıyla da tanınmaktadır. Makedonyalı İskender'in babası Filikos'un tahtkenti ve İskender'in doğum yeri olduğu için, İskender-i Makedonî şehri diye de bilinir. Hoca Saadetin Efendi, Tacüt-Tevarih (Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu), Cilt: I, Ankara 1999, (Dördüncü Baskı), s.: 58. Bu düzlemde Evliya Çelebi'ye göre de "Yunanlıların Aleksandra dedikleri İskender'in asıl adı "Yunanlı İskender"dir. Hz. Peygamberden sekiz yüz seksen iki sene önce bu İzmit şehrinde dünyaya gelmiştir. Amma Filikos oğlu İskender, Rumeli'nde Kavala'da doğmuştur. Yunanlıların kavline göre, dünyaya dört İskender gelmiştir. Amma İzmit şehrinde doğmuş olan İskender şanlı bir padişah olup, İzmit'i geliştirerek sağlam bir kale yaptırmıştır ki, İstanbul'a benzermiş. Hala kalıntıları ve kale duvarları meydandadır. Yunan tarihlerinde, İzmit şehrine "İskender-i Makedonya" derler. İskender Temmuz ayında, İstanbul'un karşısındaki Çamlıca dağlarında yaylaya çıkmış. Halen Üsküdar'ın adı bile İskender isminin galatıdır. Evliya Çelebi, Seyahatname, (Tam metin), Cilt.2 (Sadeleştiren: Tefvik Temelkuran v.d.), İstanbul Tarihsiz, (Üçdal Neşriyat), s.: 437.
- 7 Ancak, İzmit, uzun süre tepelerde kalmadı; halkı, ticaret ve gemicilik işleri için doğal olarak deniz kıyısına indiler. C. Texier, a.g.k. ve c., s.: 101.
- 8 B. Darkot, a.g.m., s.: 1254. (19. yüzyılın ikinci çeyreğinde Anadolu'yu gezen ve araştıran, Texier'e göre) Şehrin en yüksek kısmında, eski şehre ait olduğu izlenimi veren yer yer kuleleri olan bir sıra duvar vardır. Bunlar, şehrin son derece rahat bir ortama kavuşmasıyla da Bitinya şehrinin kalesi olarak hizmet görmüştür. ... Asıl tepenin batı tarafından inilirken duvarlar, bahçelerin ve ev kümelerinin arasında kaybolur. Bununla beraber, bir mesafeden diğerine büyük taşlardan yapılmış ve zamanında hiç şüphesiz üzerinde evler yükselmiş olan güzel bir hat oluşturan asıl duvarları görülür. Bu türden son duvar, batıdaki tepenin eteğindedir. Bu nokta, zamanında denizin kenarında idi. Bu duvar, tuğladan yapılmış ve her üç metrede bir, büyük taşlardan dayanak noktalarına bağlanmıştır. Bunların arasında, denizde sona eren lağım lar vardır. Bu kanallar, hala sağlam ve mükemmel durumdadırlar. Onlar burada rahat ve geniş bir şehir bulunduğuna işaret ederler. Bunlar, içinde bir adam ayakta yürüyecek kadar büyük kanallardır ve yatay olarak yerin altına girmişlerdir. İzmit şehrinin, çok sayıda ve iyi korunmuş böyle kanallara ihtiyacı doğrulandır. Bu da, dik bir tepenin eğimi üzerinde engebeli bir yerde bulunan bir şehrin, bugün yenisinde görüldüğü gibi yağmur selleri ile karşı karşıya kalacağı varsayımdır. Yalnız duvarları ve az rastlanan bazı eski yıkıntılarının incelenmesi sonucunda, İzmit harabelerini farklı üç döneme ayırmak mümkündür. Onlar da bağımsız Bitinya dönemi, Romalılar dönemi ve Bizans dönemidir. C. Texier, a.g.k. ve c., s.: 100,101.
- 9 Bu kısımda, -metin içinde, esas itibarıyla- İzmit'in, 16. yüzyıldan önceki tarihinin yazı konusu edildiği belirtilmelidir.
- 10 Bir şehrin kurucusu olmak unvanı o kadar makbul idi ki bir yeri alan bir hükümdarın ya da güç sahibi bir prensin önem verdiği ilk iş, bazı şehirlerin adlarını değiştirerek yerine kendi adını koymak olurdu. Texier, a.g.k., ve c., s.: 100.
- 11 B. Darkot, a.g.m., s.: 1252. Clemens Bosch, İzmit Şehri'nin Muhtasar Tarihi (Terc.: Osman Nuri Arıdağ), İstanbul 1937, s.: 5,6,7.
- 12 B. Darkot, a.g.m., s.: 1252. Bitinya'nın hakimi olan Roma imparatorları, buralılara müttefik bir devletin halkı gibi davrandılar. Her tarafa düzgün yollar açıldı, limanlar yapıldı ve eyaletleri kıyı şehirleriyle doğrudan doğruya birbirine bağlamak için kanallar açıldı. Bitinya'yı kaplayan ormanların işletilmesi, en çok dikkat çeken bir iş oldu. Binaların süslenmesi Roma'ya ve Avrupa'ya kadar yansımaya başladığından, eşrafın zengin köşklerini

de İranlılar tarafından tahrip edilmiştir. IV. yüzyıl ortalarıyla V. yüzyılın ilk yarısında yine şiddetli depremler olmuştur. VI. yüzyılın ortalarında bir dereceye kadar imar edilmişse de, malum tabii ve gayr-ı tabii afetler abidelerin yok olmasına sebep olmuştur¹³.

Daha önce VII. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu içlerine yapılan İslam akınlarının İzmit ve çevresine olan etkileri ve bu bağlamda, daha sonraları, bir ara Araplar tarafından alınmış olması bir yana; yazı konusu İzmit, XI. yüzyılın sonlarında Selçuklular tarafından feth olunmuştur. Ancak, I. Haçlı seferi sırasında (1097) tekrar Hıristiyanların eline geçmiştir. Daha sonraları birkaç yıl (1204-1207) Latinlerin işgali altında kalmıştır¹⁴.

Osmanlıların zuhurundan sonra, Orhan Gazi zamanında Akçakoca'nın da dâhil bulunduğu bir Osmanlı sefer heyeti tarafından fethedilmiştir. Bu tarih hakkında Türk ve Bizans kaynaklarında farklı tespitler bulunmaktadır¹⁵. Yazı konusu fetih, bunlardan ilkinde göre 727(1326/27)-731(1330/1331) arasında; ikincisine göre ise 1338'de gerçekleşmiştir¹⁶.

süslemek için kıymetli eşya ve malzeme göndermeyle baş edemiyorlardı. Marmara adasında tükenmez bir beyaz mermer ocağı vardı; ... Trajan zamanında, Bitinya'ya yönetici olarak atanan Pline, önemli süslemeleri olan İzmit'ten çok büyük övgülerle söz ediyor. İmparatora yazdığı mektuplarda, yönettiği eyaletin mutluluğu için dileklerde bulunduğu görülür. Trajan'a yazılı olarak sunduğu mektuplarından birinde, yapılacak faydalı işleri bütün ayrıntılarıyla açıklar. Pline bu mektubunda, İzmit'ten otuz kilometre uzaklıkta bulunan Sapanca gölünü bir kanal ile denize bağlamayı düşündüğünden söz eder. Bu göl diğer taraftan Sakarya nehrine bağlanarak gemilerin, İstanbul boğazını dolaşmak zorunda kalmaksızın, Karadeniz kıyılarıyla İzmit körfezi arasında gidip gelmeleri sağlanacaktı. Bu şekilde yol kısalarak bütün Tınyalılar (Thyniens) yarımadasını dolaşmak zorluğu kalmayacaktı. Bu fikrin, Bitinya krallarından birisi tarafından uygulamaya konulması düşünülmüştü; fakat Trajan'ın Pline'e bildirdiği kabule rağmen bir şey yapılmadığı anlaşılıyor. C. Texier, a.g.k. ve c., s. 102, 103. Bu konuda başka bir girişim için bkz.: Bilge Umar, a.g.k., s.: 301, 302. Bu bağlamda yazmak gerekirse: Evliya Çelebi'ye göre "... İskender, İzmit'in doğu tarafındaki Sapanca gölünü yararak İzmit körfezine akıtmıştır. Sakarya nehri ile Karadeniz ve İzmit körfezi arasında, Kocaeli ve İzmit bir ada gibi kalmış imiş. Sonra İstanbul Tekfuru olan Kostantin, Sapanca halicini kapatarak İzmit'i adalıktan kurtarmıştır. Amma yine Osmanlı devleti isterse, Sapanca gölü İzmit körfezine akarak bir kantar odun beş akçe, bir tahta iki akçe olur. Ve bütün İzmit gemileri tâ Düzce pazarına yanaşıp orası ticaret iskelesi olur. Evliya Çelebi, a.g.k. ve c., (Üçdal Neşriyat), s.: 437. Netice itibarıyla, -E. Çelebi'nin yazdıkları bir yana- ilk, orta ve yeni çağlarda (16. yüzyılda) ve daha sonraları (19. yüzyılın ikinci yarısında) gündeme gelen, İzmit körfezini Sapanca gölüne ve o vasıta ile Sakarya nehrine, bir kanal ile, bağlayarak, Marmara denizi ile Karadeniz arasında nakliyat yapmak projesi tahakkuk etmemiş olsa bile, bu düşünce, özellikle geleneksel süreklilik açısından, oldukça dikkat çekicidir. Öte yandan, fazla suyunu Sakarya nehrine boşaltan Sapanca gölünden İzmit'e su getirtmek imkanı elde edilmiştir. Bkz.: B. Darkot, a.g.m., s.: 1255.

13 B. Darkot, a.g.m., s.: 1252. (Texier'e göre) -Daha sonra da ayrıntılı olarak işleneceği belirtilmek üzere- Şehrin en şiddetli depremden zarar gördüğü yıl miladî IV. yüzyıldır. O zamanın bütün yazarları, bu felaketten gayet acıklı bir şekilde söz ederler. Libanius ve Ephrem, İzmit'in son günlerini dile getiren şiirler yazmışlardır. (C. Texier, a.g.k. ve c., s. 105). İzmit şehri, ancak VI. yüzyılın ortalarına doğru Jüstinien'in zamanında eski mimarisini kısmen bulabildi. ... C. Texier, a.g.k. ve c., s.: 109.

14 B. Darkot, a.g.m., s.: 1252.

15 B. Darkot, a.g.m., aynı sahife.

16 Hammer (GOR, I, 85, 580), Leunclavius (Hist, s.: 186-190), ve Sa'd ad-Din'e (I, 34, 37) atfen B. Darkot, a.g.m., aynı sahife. 1337 veya 1338 tarihi için ayrıca bkz.: Herbert Adams Gibbons, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, (Osmanlıca'dan aktaran: Hüseyin Dağ-İngilizce Çeviri: Bülent Arı), Ankara 1998, s.: 54. Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, İstanbul 1986 (2. basım), s.: 173. Bu meyanda Osmanlı rivayetindeki fetih havadisini nakledilecek olursa: "30. Bab, Bu bab Orhan Gazi Pağışah Olduktan Sonra Ne Yaptı, Onu Bildirir. Kardeşine verdiğini kesinleştirdi. Bu sırada Akça Koça dahi dđnyayı terketti. Konur Alp de onun gibi oldu. Orhan Gazi bu sancağı oğlu Sđleyman Paşa'ya verdi. İnönđ sancağını oğlu Murad Gazi'ye verdi ki kđçđk oğludur. Orhan Gazi, askerini aldı, İzmit'e vardı. Çđnkđ Gazi Rahman geldiği zaman İzmit'in nasıl alınabileceğini ona bildirmişti. Asker toplanınca Bursa'dan Yenişehir'e çıktılar. Sđrdđler, Geyve'ye indiler. Oğlu Sđleyman Paşa'yı Ap Suyu'nda buldular. Ayan gölünün kenarı olan Aydos'taki gaziler geldiler. Orhan'ı karşıladılar. Sđrdđler, İzmit'e vardılar. Onun sahibi bir kadındı. İstanbul tekfürđ ile yakınlığı vardı. Adına Yalakonya/Belkonda derlerdi. Yalova'nın sahibiydi. Deredeki hisar onundu. Bir kardeşi vardı. Adına Kalayon/Kalbon derlerdi. Yukarı sırttaki hisar onundu. şimdiki zamanda Türkler ona Koyun Hisarı derler. Bunların hisarının üzerine Türkler vardı. Savaşırken Kalayon'un göğsüne ok dokundu. Acı duymadan öldđ. Orhan Gazi geldi. İzmit yakınına kondu. Kadın dedi ki: "Ben bu Türkler ile savaşmam. Onun için ki eğer bunlar bizden öldürđrlerse ölen gitti. Yerinde kalandan fayda ne? Eğer biz bunları öldürđrsek bunlarla kan dđřmanı oluruz. Kıyamete kadar savaşmak gerek" kadının bir yarar kişisi vardı. Onu gönderdi: "Andlaşalım. Bize ziyanınız dokunmasın. Hisarı da verelim" dedi. Orhan Gazi de kabul etti ki o kadın her nesi varsa alsın ve hisarı teslim etsin, kadın yine haber gönderdi: "Ben gece çıkarım. Beni Türkler'le bekletsin" dedi. Öyle yaptılar. Her kafirin gitmek veya kalmak isteği kendi elinde olsun dedi. İskeleye gemiler getirdiler. İsteklerinden doldurdular. Orhan Gazi: "Sakının ki bu kâfirlerin bir çöpü gitmesin. Andımızda hain olmayalım" dedi. Yapılan and yerine getirildi. Orhan Gazi de hisara girdi. Aydos'ta oturan gazilerin hepsi de İzmit'e geldiler. Oturdular. Orhan Gazi, oğlu Sđleyman Paşa'yı İzmit'e getirdi. Kiliseleri mescit yaptı. Bir kiliseyi de medrese yaptı. şimdi dahi medresedir. ..." Aşıkpaşazade; Aşıkpaşaoğlu Tarihi, (Hazırlayan: A. Nihal Atsız), Ankara 1985, s.: 43,44. Ayrıca bkz.: Mehmed Neşri, Kitâb-ı Cihân-nümâ, (Neşri Tarihi), C.: I, (Yayınlayanlar: Faik Reşit Unat, Mehmed A.

Bu ihtilaflar¹⁷ bir yana, İzmit'i ele geçiren Osmanlı Beyliği, Kocaeli yarımadasına hâkim olmuştur¹⁸.

H. İnalçık'a göre, "1337'de Bizans İmparatoru Andronikos, Arnautluk'taki asilere karşı ordusuyla uzak bir sefere çıkmıştı ve İzmit'in yardımına gelmesi ihtimali yoktu. Bizans imparator ailesinden bir prenses, İzmit bölgesini elinde tutuyordu. Orhan Gazi döneminde, Sakarya üzerinde, Absu'da Şehzade Süleyman idaresinde bir uc kurulmuştu. Sapanca Gölü kıyısında Akça Koca'nın İzmit'e akın merkezi olan Beşköprü'de de başka bir uc vardı. Pendik tarafında, Aydos'ta İstanbul'a karşı diğer bir uc'da Abdurrahman Gazi kumandası altında, gaziler faaliyetleydiler. 1337 yılında İzmit kuşatmasında bu uçlardaki tüm gaziler gelip, Orhan Bey'in ordusuna katıldılar. Orhan Bey, ordusuyla İzmit Kalesi önüne geldiğinde, gaziler gelip ona katıldılar. Kaledekiler açlık çekiyordu. Ablukaya daha fazla dayanmanın imkânsızlığını anlayan Bizanslı prenses teslim kararı aldı (1337). 1337 yılında artık Osmanlı Beyliği'nin sınırları, Gebze ve İzmit'i de içine alarak Karadeniz'e kadar uzanıyordu. Bursa, İznik ve İzmit gibi Bizans'ın üç büyük şehrini ele geçirmesi, Osmanlı'nın varlığını artık tamamen bağımsız bir devlet olarak sürdüreceği güce ulaştığını gösteriyordu."¹⁹ İzmit'in, idaresinin kime verildiği hususunda farklı görüşler olmakla birlikte, bu anlamda, az önce de adı geçen Süleyman Paşa'nın İznikmid ile münasebetinin olduğu²⁰ burada bulunan çok sayıda ilerde bazılarında da atıflarda bulunulacak olan- vakfından/mevkufundan (da) anlaşılmaktadır.

Öte yandan, XV. yüzyılın başlarında Timur'un askerlerince yağmalanmış²¹; ve bundan sonra devamlı olarak Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır²². XV. yüzyılda Anadolu eyaletine tabi olan daha sonra da (XVI. yüzyılda) Cezair-i Bahr-i Sefid eyaletine bağlanan- Kocaeli sancağının merkeziydi.²³

16. ve 17. Yüzyıllarda İznikmid Şehri

Bu başlık altında öncelikle "şehir"den söz etmek uygun olacaktır. Bu cümleden olarak, Osmanlılar açısından bakıldığında, "kasaba ve şehir" cuma kılınır ve bazarı durur yerdir²⁴. Bununla birlikte, şüphesiz ki "şehir" kavramının çok sayıda tarifi vardır. Bunlardan birine göre: Nüfusu belirli bir sınırı ve yoğunluğu aşan, ekonomisi daha çok tarım dışı faaliyetlerle

Köymen), Ankara 1987, s.: 149, 151. Yine bkz.: Hoca Saadettin, a.g.k. ve c., s.: 59, 60, 61.

17 H. A. Gibbons'a göre, "İzmit'in sukutu tarihini tesbit etmenin imkânı yoktur. Osmanlı müverrihleri buranın 1326'da yani Bursa'nın sukutu ile -kendisinin tahta cülusu tarihinde-, Orhan'ın mülküne idhal edildiğini yazarlar. Burada Bizans menbalarının müttefikan şehadetlerini kabul etmek daha muvafıktır. Çünkü bunlar İzmit'in İznik'ten sonra sukut etmesi lazım geldiği hakkındaki istidlâlî mutalaayı tekid ediyor. Gregoras. IX, 6, sh. 545; Phr. I, 8, sh. 38. Hammer burada Gregoras'ın şehadetini nazara almamazlık edemez. Kendisi şehrin Osmanlılar tarafından gâib edildikten sonra tekrar zabt edilmiş olması yolunda ferasetkârane bir fikir dermiyan etmektedir. Cantacuzenos (II, 24, sh. 446 ve 26 sh. 459) III. Andronicus'un 1331'de iki defa İzmit'in imdadına gittiğini söyler, fakat ne İzmit ve ne Bursa'nın zıyaından bahsetmez. Feridun Bey Münşeât'ında (Bibliyo-Nasyo. Eski yazmalar. Türkçeler 79) 1332'de Süleyman'ı İzmit valisi tayin eden bir ferman vardır, fakat bu Münşeât'in ilk parçalarının mevsukiyeti ağır bir şüphe altındadır." H. A. Gibbons, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, s.: 54.

18 F. Köprülü, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, s.: 173.

19 Halil İnalçık, (Seçme Eserler -II) Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I (Klasik Dönem, 1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim), İstanbul 2009 (30. Baskı), s.: 45, 46.

20 Kimine göre İznik Süleyman Paşa'ya (Feridun, Münşeât, I, 69) kimilerine göre ise İznikmid Süleyman Paşa'ya, Bursa Murad'a verilmiştir (Oruç, s.: 16; Neşrî, s.: 163). Bu konuda bkz.: R. Anhegger, "İznik" Mad., İ.A. (M.E.B.), V/2, İstanbul 1988, s.:1259.

21 Ducas'a (Bonn tab., s.: 72) atfen, B. Darkot, a.g.m., s.: 1252.

22 B. Darkot, a.g.m., aynı sahife. Ancak burada hemen belirtmek gerekirse; İzmit, Birinci Dünya Savaşı sonunda, 6 Temmuz 1920'de İngiliz ve Yunan kuvvetleri tarafından işgal edilmiş ve fakat daha Milli Mücadele sona ermeden 28 Haziran 1921'de işgalden kurtarılmıştır.

23 XIX. asır başında merkezi Bursa olan Hüdavendigâr eyaletine (1867'de vilayet) bağlandı. Bir müddet için İstanbul vilayetine bağlandıktan sonra, 1888'de müstakil sancak haline konuldu ve nihayet Cumhuriyet devrinde bu idari bölge, Kocaeli isimli bir vilayet halini aldı. B. Darkot, a.g.m., s.: 1252.

24 Yine, onlara göre, "kasaba" han, hamam ve kervansaray bulunan yerdir (Ö. Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 1981, II, s.: 1265). Genel olarak şehirlerin kuruluş tarzları hakkında bkz.: Nikita Elisseoff, "Fiziki Plan", İslam Şehri (Haz.: r.b. Serjant- Tercüme eden: Elif Topçugül), İstanbul 1992, s.: 122.

şekillenen, aslî nüfusundan başka tesir sahasında yaşayanlara da hizmet sağlanan yerleşim birimidir²⁵). Tarih araştırmalarında sıkça yararlanılan bir diğerine göre ise: Tarımla birlikte başka üretim faaliyetleri de gerçekleştirilen hukukî statüsü olan yerleşim merkezidir. Anlaşılacağı üzere, bu tariflerde doğrudan ya da dolaylı olarak, idarî-demografik, sosyo-ekonomik ve kültürel kıstaslara işaret edilmektedir. Bu cümleden olarak, “şehir” belirtilen maddelerden ilki bakımından birkaç kelimeyle, belli sayıda insanın yaşadığı yerleşim birimi, ikincisi ve üçüncüsü açısından ise, bir cümleyle, sosyal hayatın farklı kültür gruplarına, mesleklere ve işbölümüne göre organize edildiği ve tabiatıyla müesseseseleşmenin yoğunlaştığı ve münasebetlerin giriftleştığı yerleşim yeridir²⁶.

a) Mahalleleri

Osmanlı şehrinin özellikle şeklî (fizik) ve ictimaî bakımdan en çarpıcı niteliği mahallelere bölünmüş olmasıdır. Öyle ki, şehirler, ticarî-sinaî merkezler ve esasen cami/mescidler etrafında kurulan mahalleler olarak başlıca iki kısma ayrılmıştı²⁷. Özer Ergenç'in Stanford Shaw ve Gönül Tankut'a atıfta bulunarak yaptığı bir tarife göre, özetle mahalle, genellikle bir dinî yapı ya da pazarın etrafında gelişen, çoğunlukla her birinde dini, inanç ve iktisadî faaliyetleri, kısaca hayat tarzları aynı olan insanların yaşadığı bir birimdir²⁸.

Başka bir deyişle, Osmanlı şehrinde mahalle; birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerd. Diğer bir tanımıyla, aynı mescitte ibadet eden topluluğun aileleriyle birlikte ikamet ettikleri şehir kesimidir. Öyle ki, mahallenin sosyal birim olarak taşıdığı önemden dolayı, Orta-Doğu ve İslam kültür çevresinin şehirleri bir sosyal bütün değil, mahallelerden oluşan bir bileşim olarak tanımlanır.²⁹ Bu cümlelerden de olarak, Osmanlı şehrinde mahalle temel yönetim birimidir.³⁰

25 (Başka bir deyişle) Genellikle şehir denilince, yerleşiklerinin işbölümüne tabi olarak tarım dışı mal ve hizmet ürettiği ve bunları yakın çevresi ya da daha geniş bir alan için pazarladığı yerleşme birimi akla gelir. Böyle bir yerleşme birimini, sur, pazar yeri, kısmî otonomiye dayanan şehirselle yönetim kurumlarının binaları ve şehirliğin genel toplanma yerleri karakterize eder. (Özer Ergenç, XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa (Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma), Ankara Tarihsiz, (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi, -Ankara Üniversitesi-), s.: IX). Yine, -benzer bir deyişle- bir yerin insanları, gerekli bütün maddeleri kendileri elde etmeye kalkışmamış, işbölümüne tabi olarak tarım dışı mal ve hizmet üretiyorlarsa ve bunları pazarda satışa sunuyorlarsa, o yere kasaba veya şehir denir. Burası ürünlerinin bir kısmını yakın çevresi veya daha geniş bir bölgeye satarken, -daha önce de işaret edildiği üzere- beslenmesini sağlamak için de etrafındaki kırsal bölgeye bağlıdır. Şehir tanımında yer alan öğeler içinde sanayi ve ticaret mahalli olmanın belirtilmesi, şehir ekonomisinin esaslarını ortaya koyar. Osmanlılarda da, sanayi ve ticaret faaliyetleri şehirlerde toplanmıştır. Her şehirselle yerleşmede, tarımsal olmayan üretim örgütleri vardı. Bu örgütler sadece şehre değil, şehrin merkezliğini ettiği bölgeye de hizmet ediyorlardı. Bazı şehirler, hizmeti bölge dışına taşınan yoğun üretimi ile ülke ekonomisine önemli katkıda bulunabilecek tarzda bir sanat kolunda ihtisaslaşmışlardı. (Mesela) Bursa, böylesi şehirlerin en açık örneğidir. Ö. Ergenç, a.g.t., s.: 188.

26 Bu konuda bkz.: Ahmet Güneş, “Karakteristik Bir Osmanlı Nefsi: Gebze”, Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.: 1, 1997, s.: 73-74.

27 Bkz.: Ahmet Güneş, “Karakteristik Bir Osmanlı Nefsi: Gebze”, s.: 75.

28 (A. Güneş, a.g.m., s.: 76). Açıkçası: Diğer İslam şehirlerinde olduğu gibi, mahallelere bölünmüş olmak, Osmanlı şehirleri için de önemli bir özelliktir. Osmanlı şehrinde mahalle, bir caminin, bir zaviyenin (veya) çevresinde kurulan meskenlerden oluşan veya birlikte yaşama isteği duyan aynı meslek mensupları veya aynı inanç ve gelenek sahiplerinin evlerinden oluşan bir şehir içi yerleşme birimidir. (Ö. Ergenç, a.g.t., s.: 100). Mahalle her dönemde, hepsi zorunlu olarak aynı anda bulunmasalar da bazı kamusal ve ortak öğelere (ibadethane, okul, kütüphane, yiyecek dükkânları, çeşmeler, bazen bir hamam), ayrıca henüz gelişimini tamamlamamış idari strüktürlere sahip küçük kent köyleri olarak karşımıza çıkar, alçak gönüllü ve soyutlanmış kamusal yapılar, buldukları konum ve boyutları ile doku içinde kendilerini göstermezler, hatta bazı parsellerde kısmen veya bütünüyle konutun yerine geçerler ya da çeşmelerde olduğu gibi, ortak kullanıma ait başka bir yapının nadiren de bir evin duvarına bitişiktirler. Bazen mahallenin bir kavşakta, çayırda ve açıklıkta henüz yeni oluşmaya başlayan bir merkez bulduğu da olur. Maurice M. Cerasi, Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi (Çeviren: Aslı Ataöv), İstanbul, 2001 (2. Baskı), s.: 71.

29 (Ö. Ergenç, a.g.t., s.: 33). Bununla birlikte; Osmanlı şehrinin, birbirleri arasında organik bir bağlantı olmayan parçaların düzensiz yığını diye nitelenmesinin doğru olmaması ve mahallelerin, kendi içinde dar ve çıkmaz sokaklarına rağmen, bir bölümün parçası olduğu bilincinin belgelere yansımaları hakkında (da) bkz.: Ö. Ergenç, a.g.t., s.: XI.

30 Ö. Ergenç, a.g.t., s.: 34.

Öte yandan, Osmanlı şehrinde mahalleler, birbirlerine ve şehrin merkezi durumundaki ticaret kesimine “uluyol” denilen birer yolla bağlantılı idi. Ancak kendi içinde sevkedici bir planın egemenliğinden ziyade, evler arasındaki çıkmaz sokakların bol görüldüğü bir fizik düzene sahipti. Bu sokaklar genellikle bir bölüm evin yararlandığı ve tarik-i hass diye adlandırılan sokaklardı. Bu yüzden uluyol’a çıkmak, şehrin diğer kesimlerine ulaşmak, batı şehrinde görüldüğü biçimden daha değişikti. Bu İslam şehrinde, evin ve ev bahçesinin günlük yaşamda daha büyük bir önem taşımasından ileri geliyordu.³¹

Bunlar bir yana, burada, bu çalışmada; İznikmid şehrinin mahalleleri, nüfusu ve iktisadi/mali vaziyeti hakkında esasen resmî bilgi edinebildiğimiz kabaca 16. yüzyılın ilk çeyreğine (MM.550)³² ve 17. yüzyılın ilk çeyreğine (KK.49)³³ ait asıl veri kaynağımızı oluşturan ve dolayısıyla çalışmamızın esas sınırlarını da tayin eden iki mufassal tahrir defterinin kullanıldığı ifade edilmelidir. Ayrıca, bu arada özellikle ileride söz konusu edilecek bazı tespitler için yararlandığımız (kabaca) 16. yüzyılın ortalarına ait bir vakıf tahrir defteri (KK.579)³⁴ da zikredilmelidir.³⁵

Anlaşılabileceği üzere, söz konusu tahrir defterleri, bu çalışmada işlenen konular açısından (özellikle, bazı bahislere ilişkin olarak oldukça önemli olan) ilgili döneme ait İznikmid’in şerhiye sicilleri (de) bugüne intikal etmediğinden devri itibariyle esas kaynak niteliğindedir. Bundan dolayı, burada, bu defterlerin kullanılmasında (da) istilahî, tahsisî ve sair bakımlardan dikkat edilmesi gereken bazı noktaların bilinmesinin bu kaynaklardan istihraç olunacak tarihi bilginin güvenilirliği açısından zaruri olduğu hemen ifade edilmelidir. Bu çerçevede, (mesela) bu çalışmada tahrir defterlerinden istihraç olunan mahallelerin “Şer’iyye Sicilleri”ndeki ya da “Evliya Çelebi Seyahatnamesi”ndekilerden tefriken ve özellikle de “Tahrir Defterleri”nin vergisel karakterini teşhiren “tahrir mahallesi” olarak kabul edildiği (ya da edilmesi gerektiği) belirtilmelidir.

Yine, malum da olduğu üzere tahrir defterlerindeki verilerin kullanımında bu defterlerin çeşitli özelliklerinin bilinmesi de oldukça önemlidir. Bu cümleden de olarak, mufassal defterlerden farklı olarak icmal defterlerinin esasen tevzi/tahsis defterleri olduğu hatırlanmalıdır. Mesela ilgili fasılda da yazıldığı vurgulanmak üzere TT.438’de İznikmid nefsi/şehri gelirlerinin çoğu sancak beyine tahsis edilmiştir. Anlaşılabileceği üzere çoğu sancak beyine tahsis edilmiş olmakla birlikte bunlar İznikmid nefsinin bütün gelirleri değildir. Bunların bir kısmı da padişaha tahsis edildiğinden “hassha-i padişah-ı alempenah” başlığı altında kaydedilmiştir. Ayrıca, biraz sonra söz konusu olacak olan MM.550’de yer alan mülk/vakıf Depecik mahallesinin TT.438’de kayıtlı olmaması da zikre değerdir. Bu sebeple elde edilen bilginin hangi kaynağa (ya da kaynağın hangi türüne) ait olduğunun bilinmesi ve belirtilmesi bazı yanlışların önüne geçebilmek için elzemdir.

Öte yandan, aynı kaynak türünde mesela (devri şartlara müsteniden) mufassal KK.49’da mesleki tavsifin öne çıkması gibi zamanla bir takım değişikliklerin ortaya çıkabileceği

31 Ö. Ergenç, a.g.t., s.: 35.

32 H.929/M.1522/1523 tarihlidir. İstanbul’da Başbakanlık Osmanlı Arşivinde mahfuzdur. Bu çalışmada da kullanılan TT.438’in -kuvvetle muhtemel- mufasssalıdır. (“Nefs-i İznikmid” için bkz.: Sahife: 2-14). Bu vesile ile ifade etmek gerekirse: -1530 tarihli- TT.438 (Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri) de Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndedir. Tahmin edileceği üzere, 1520’li yıllara ait tahrirlerdeki verileri/bilgileri muhtevirdir. “Nefs-i İznikmid” için bkz.: Sahife: 759-760).

33 H.1034/M.1625 tarihlidir. Anlaşılabileceği üzere IV. Murad devrinde tedvin edilmiştir. T.K.G.M, Kuyud-ı Kadime arşivindedir. “Nefs-i İznikmid” için bkz.: Sahife:12-19.

34 H.969/M.1561-1562 tarihlidir. T.K.G.M. Kuyud-ı Kadime arşivindedir. İznikmid için bkz.: Varak: 1-18. Burada vakıflar konusunda bazı atıflarda bulunulan -Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde mahfuz- (I. Ahmed dönemi’ne ait) TT.733 (İznikmid için bkz.:Sahife: 362-374) ile -yine Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde mahfuz, H. 929 tarihli- MM.22 de kaydedilmelidir.

35 Daha açık bir deyişle, bu çalışmanın hazırlanmasında orijinal veriler, esasen MM.550/TT.438, KK.49, KK.579 ve MM.22 künyeli/nolu “tahrir defterleri”nden derlenmiştir. Bu meyanda, daha önce sahife/varak numaralarının yazılmasından da anlaşılacağı üzere, bazı istisnalar/vakıf defterleri hariç künyeleri verilen tahrir defterlerine ileride dipnotlarda teker teker atıfta bulunulmayacağı da hemen belirtilmelidir.

de unutulmamalıdır. Bu cümlelerden de olarak, bu çalışmada metnin akışını olumsuz yönde etkilemesine rağmen, tarihin vasıtalı/aracılı bir disiplin olduğu ve bu araçların/kaynakların niteliğinin tarihi bilginin niceliğini/niteliğini de belirlediği hakikatine istinaden bu gerçeklikten uzaklaşmamak için sık sık defter vurgusu da yapılarak veri kaynağı ya da zemininin karakteri mümkün olduğunca, hikâyeci tarzdan uzak durularak, mesela, “İmam kayıtlı olmayan Hamza Fakih mahallesinde İbrahim veled-i Abdullah hatib-i cami (ba-berat-ı hümayun) olarak kayıtlıdır.” denilerek- hatırlatılmaya çalışılmıştır.

Bu çerçevede, 1520’li yıllarda, yani Kanuni Sultan Süleyman devrinin başlarında daha doğrusu, MM.550’deki kayıtlara göre Kocaeli Sancağı’nın merkezi olan İznikmid nefsinde on beşi müslümanlara, biri gayr-ı müslimlere mahsus toplam on altı mahalle bulunmaktaydı.³⁶ 17. yüzyılın ilk çeyreğinde (KK.49’daki kayıtlara göre) mahalle sayısı yirmi dördü müslümanlara ikisi gayr-ı müslimlere ait olmak üzere -“M. Kertil³⁷ ma’a Mescid-i Cedid” birlikte sayıldığında oldukça artarak yirmi altıya çıkmıştır.³⁸ Bu mahallelerden bazılarının muhtemel olduğu vurgulanmak üzere on altısı Cuma mahallesi de Cami mahallesinin karşılığı varsayıldığında eski mahallelerdir. Bu cümleden de olarak, M. Hacı Hurma, Hacı Hurma n.d. Şeyh; M. Yenice, M. Yenice n.d. Ahmedçik; M. Hacı Ebri, M. Hacı Ebri n.d. Çukur; muhtemelen de M. Çeşme, M. Baş Çeşme; M. Yenice Mescid n.d. Ak Mescid, M. Akça Mescid³⁹ olmuştur. Bu bağlamda eski mahallelerin tamamı varlıklarını bazı değişikliklerle korumuş ve “ma’a Mescid-i Cedid” hariç (MM.550’ye göre KK.49’da) on da yeni mahalle zuhur etmiştir. Bunlardan esasen sadece birisi ikinci bir ad taşımaktadır. Bundan müphem olarak, genellikle eski mahalleler bir bakıma tabii olarak, tavzihen ikinci bir adla anılmıştır.

Mahalle adlarına topluca bakıldığında; adlandırmalarda, (cami, mescid, tekke ve imaret gibi) değişik dinsel ya da toplumsal kurumların, bu kurumları yaptırınların veya onlara adlarını veren itibar ve nüfuz sahiplerinin (yani şahısların) ve coğrafi ve iktisadi/ticari yerlerin/konumların belirleyici olduğu gözlenmektedir. Söz konusu kurumlar arasında, geleneksel dünyanın niteliklerine ve bu bağlamda mahallenin tanımına da uygun olarak, camiler ve esasen mescidler oldukça dikkat çekicidir. Bu cümleden de olarak, daha önce mahallenin tanımında da vurgulandığı üzere mahallenin dini/toplumsal merkezinin esasen cami ve (özellikle) mescidler olduğu (da) hatırlanmalıdır.⁴⁰ Bu düzlemde M. Cami ve M.

36 Burada TT.438’de on beş MM.550’de ise on altı mahalle bulunduğu ifade edilmektedir. MM.550’de “der-sınur-ı karye-i Selengri/Selgeri” açıklamasıyla kayıtlı olan Depecik mahallesinin yarısının Abdüsselam Beğ’e yarısının da İbrahim Ağa’ya mahsus olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı da -hatırlanacağı üzere- bu mahalle TT.438’de sancakbeyi hasları kısmında kayıtlı değildir. Abdüsselam Beğ kendi nisf hissesini Çekmece’de olan medresesine vakf etmiştir. Nitekim bu mahallenin sonunda, zikir olan mahalle halkının evlerinin yeri icaresini sahib-i vakf ve mülke verdikleri ve bunun mülk defterinde kayıtlı olduğu da yazılmıştır. Ayrıca Selengri/Selgeri karyesinin de nisfının Abdüsselam Bey’e diğer nisfının da İbrahim Ağa’ya ait olduğu ve Abdüsselam Bey’in kendü (bu) nisf hissesini (de) Küçük Çekmece’de olan medresesine vakf eylediği, nisf-ı aharının hass-ı şahı (ber-muceb-i defter-i atik kemâkan mukarrer) olduğu anlaşılmaktadır. KK.579, v. 9/a.b.

37 16. yüzyılın ilk çeyreğinde (MM.550 ve TT.438’de) Kerti olarak kayıtlı olan bu mahallenin adının 16. yüzyılın ortalarında da Kertil olarak anılmasına işaretten bkz: KK.579/14b.

38 Evliya Çelebi’nin -bizim tesbitlerimize oldukça yakın olmak üzere- 17. yüzyıl ortalarında İznikmid/İzmit’te (üç mahallesi kefare ve bir mahallesi Yahudi) yirmi üç mahallenin bulunduğunu kaydetmiş olması oldukça dikkat çekicidir. (Bkz.: Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (YKY), s.:39). Ayrıca, Texier’e göre de, -XIX. yüzyılda- “Şimdiki İzmit şehri on dokuz Türklerin, üçü Hristiyanların ve biri Yahudilerin olmak üzere yirmi üç mahalleden oluşur.(C. Texier, a.g.k. ve c., s.: 112)”.

39 Daha önceki tarihlerde de (mahalle-i) Akça Mescid adlandırması için bkz. TT.733, s. 374.

40 Cami ve mescidlerin en önde gelen özellikleri, namaz kılınan yani ibadet görevinin yerine getirildiği yer oluşlarıdır. Mescidler daha çok mahalle cemaatinin veya bir çarşıdaki esnafın müdavimi olduğu ibadethanelerdir. Camiler ise, genellikle şehrin en önemli yerlerinde, bütün şehriyi ve hatta pazara gelen köylüyü de kapsayan cemaatleri ile daha büyük dinsel yapılardır. Bu yüzden cami, ibadet yeri olmanın yanısıra, bir takım başka fonksiyonları da yüklenmiştir. Özellikle Cuma günleri burada hutbe okunur, dini ve sosyal konularda vaazlar verilir, cemaat arasında bazı konular tartışılır. Kitle eğitimi ve öğretimi açısından bunların büyük önemi vardır. Ayrıca çeşitli haberlerin yayılma merkezleri de camilerdir. Bu hususlara sicilimizden (ya da sicillerden) alınmış belgeler tanıklık etmektedir. (Ö. Ergenç, Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Ankara 1995, s.: 151). Özellikle akşam ve yatsı namazları mahallenin bütün erkeklerinin katılması ile kılınır. Mahalleli, cami veya mescidin devamı olduğu için, belgelerde genellikle mahalle ahalisi cemaat olarak anılmaktadır. Bu yüzden imam mahallenin temsilcisi durumundadır. (Ö. Ergenç, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, s.: 147. Bu konuda ayrıca bkz.: Ö. Ergenç, a.g.t., s.: 180). Camiyedevamlı gelme mahalleli

Cami-i Mehmed Beğ ve özellikle de M. (Kertil ma'a) Mescid-i Cedid, M. Yenice Mescid n.d. Ak Mescid/Akça Mescid, M. Mescid-i Sinan Beğ ve M. Mescid-i Çarşu zikredilmektedir. Dahası esas veri kaynağımız olan malum tahrir defterlerinde adlarında doğrudan "mescid" kelimesi yer alan mahalleler bir yana, aslında, (yeniden vurgulamak gerekirse, ileride de görüleceği üzere adlarında doğrudan "mescid" kelimesi bulunmayan) pek çok "mahalle adının", vakıf kayıtlarından çıkarıldığı kadarıyla, aynı zamanda, "mescid adı" olduğu da müdelledir.

Bilhassa şahıslar açısından bakıldığında ise; mahallelerin, doğrudan ya da dolaylı olarak (bazen eserlerine atıflarda bulunularak), faaliyetleriyle (ya da görev ve hizmetleriyle) (esasen) İznikmid'in alınmasında, (şehirin) kurulmasında ve gelişmesinde rol oynayan, (mesela, fakih, kazı, hacı, bey, şeyh, vs. unvan ya da görevlerine sahip) şahısların adlarıyla ya da (sadece) unvan/görev/sıfatları ile ve bazen de birlikte anıldığı görülmektedir. Bu bağlamda, M. Hamza Fakih, M. Kazı, M. Şeyhler, M. Hacı Hurma n.d. Şeyh, M. Hacı Hasan, M. Hacı Ebri, M. Bayezid Beğ n.d. Baba Tekkesi, daha önce de bilvesile adları zikredilen M. Cami-i Mehmed Beğ ve M. Mescid-i Sinan Beğ zikre değerdir. Burada özellikle hacıların ve beylerin dikkat çektiği belirtilmelidir. Coğrafi ve iktisadi/ticari yerler/konumlar açısından bakıldığında da, M. (Ebri n.d.) Çukur, M. İskele, M. Depecik, M. Çarşu, M. (Mescid-i) Çarşu, M. Debbağlar zikre değerdir. Burada, M. Çeşme/Baş Çeşme, M. Eyne Pınarı, M. Su kapısı da bittabi, özellikle su ve çeşmelerin altı çizilerek vurgulanmalıdır.

Bu meyanda, 17. yüzyılın ilk çeyreğinde adı geçen yeni mahallelere ya da onların adlarına (ad vericilerine) 16. yüzyılın ortalarında (KK.579'da) da rastlandığı ifade edilmelidir. Bu cümleden olarak, M. Debbağlar⁴¹ ve Mehmed Beğ Camii⁴² zikre değerdir. Bu durum ileri de başka açılardan da söz konusu edileceği belirtilmek üzere İznikmid'in esasen 16. yüzyılın ortalarında (ki büyüklüğüne ya da büyüdüğüne merhum tarihe mahsus İznikmid'in mahallelerine ve nüfusuna ilişkin mufassal verilere sahip olmadığımızdan işaret olarak da kabul edilebilir.

b) Nüfusu

Burada öncelikle mahzurlarından dolayı tahmini nüfusu hesaplamasının yapılmadığı ifade edilmelidir. Bununla birlikte mevcut ham verilerden esasen nefer sayılarından hareketle de İznikmid hakkında bazı nitelermelerde bulunmak mümkündür. Bu cümleden olarak, Tablo 1'de de görüleceği üzere söz konusu defterlerdeki verilere göre (bunların güvenilirlikleri/gerçeklikleri bir yana) İznikmid nefsinde, 1520'li yıllarda, (MM.550'ye göre, takriben) 643, 17. yüzyılın ilk çeyreğinde ise (KK.49'a göre, takriben) 847 nefer bulunmaktaydı. Şehir araştırmalarında kullanılan bir modele göre, 16-17. yüzyıllarda kasaba, 400-999; şehir, 1000-2999 arasında; büyük şehir ise, 3000'in üzerinde vergi mükellefi barındıran yerleşim merkezidir⁴³. Buna göre, açıkçası niceliksel açıdan bakıldığında, İznikmid, 1520'li yıllarda, (kabaca 16. yüzyılın ilk çeyreğinde) ve mahalle sayısı ve nüfus miktarı artmış olmakla birlikte 17. yüzyılın ilk çeyreğinde takriben kasaba büyüklüğündeydi.⁴⁴

için, komşularının nazarında kendisinin güvenilir olup olmadığının işaretidir. (Ö. Ergenç, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, s.: 147). Bu düzlemde, -daha önce de işaret edildiği üzere- çoğu kez bir mescid, bir mahalleyi belirler. Büyük camiler (ise), şehrin kalabalık semtleri olan ticaret kesiminde yer almışlardır. Ö. Ergenç, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, s.: 23.

41 Bkz.: KK.579 v.13/b, TT.733, s.365.

42 KK.579'da (M. 1561-1562) mukayyed olmasına rağmen bu caminin 1576'da yapıldığı ileri sürülmektedir.

43 Suraiya Faroqhi, Osmanlı'da Kentler ve Kentliler (Tercüme eden: N. Kalaycıoğlu), İstanbul 1993, s.: 15.

44 Evliya Çelebi'ye göre, "Bu şehri cümle üç bin beş yüz mükellef ve müzeyyen tabaka tabaka bağlı ve bağçeli mamur ve müzeyyen kırmızı kiremit örtülü haneleri vardır. (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (YKY), s.:39)". Texier'e göre de -19. yüzyılda- "Nüfusu; -aile olarak- 2.500 Türk, 1.200 Rum, 800 Ermeni, 500 Yahudi olmak üzere -her ailenin altı kişi olduğu kabulüyle- otuz bin kişidir. (C. Texier, a.g.k. ve c., s.: 110)". Bu meyanda, Texier'in "Fakat Müslüman şehirlerinin nüfusu hakkında doğru bilgi edinmenin ne kadar güç olduğu bilinmektedir; çünkü halk gibi, valiler de içinde olduğu durumda genellikle nüfus miktarını gizlerler. Halk (reaya) kısmına biraz güvenilirse de onlar da dindaşlarının sayısını saklamakta yarar olduğu inancındadırlar. Çünkü her milletin "çorbacı" veya "papaz"ları aracılığıyla, kişi başına tahsil olunan "haraç" ya da "nüfus vergileri" toplam olarak valiler tarafından hazineye konduğundan, aralarında çok sayıya bölerek her nüfusa daha hafif

16. yüzyılın kabaca ortalarında İznikmid'in nüfusu eğer inceleme sürecimizdeki zirvesine çaktıysa, maruf kesitte İznikmid'in şehir vergi mükellefi barajına yaklaştığı (ya da ulaştığı ve bu anlamda da şehir olduğu) da ileri sürülebilir.

Anlaşılabileceği üzere, İznikmid'in nüfusunun söz konusu yüzyıllık süreçte 17. yüzyılın ilk çeyreğindeki (KK.49'dakinden) daha fazla olması ihtimali olan kesitler (de) bulunmaktadır. Mesela, az önce nüfus/şehir bahsinde, daha önce de mahalle faslında vurgulandığı ve imar faaliyetlerinin de işaret ettiği üzere 16. yüzyılın ortalarında (TT.436'da İznikmid cüzü olmadığından), nüfusun; kabaca, (16. yüzyılda) Akdeniz havzasındaki kentsel nüfus artışı⁴⁵ istikametinde, çoğaldığı tahmin olunabilir. Bu ihtimaller bir yana, 1520'li yıllara (MM.550'ye) göre 17. yüzyılın ilk çeyreğinde (KK.49'da) daha önce işlenen, mahalle sayısının artışı ile de birlikte nüfus da artmıştır. Başka bir deyişle, mevcut verilere göre kesin olan, İznikmid nefsinin nüfusunun yaklaşık yüzyıllık bir sürede neferen dikkat çekecek derecede artmış olmasıdır.

Bu meyanda, nüfus üzerindeki değişik yönlü tesirleri açısından 16. ve 17. yüzyıllarda, daha açık bir deyişle, özellikle 16. yüzyıl sonlarında ve ilerleyen yıllarda, genel olarak Kocaeli sancağında yaşanan güvenlikle ilgili sıkıntılı günler de hatırlanmalıdır. Açıkçası, hassaten gönderilen hükümlerden de çıkarılacağı üzere, "Ağaç Denizi" olarak adlandırılan İznikmid havalisinin müdhiş karışıklıklar içerisinde olduğu; şaki, ehl-i fesad gibi adlarla anılan mücrimlerin çevrenin ormanlık olmasından da yararlanarak ahaliyi soydukları, seferi askerleri katlettikleri ve hatta ev basdıkları (da) bilinmektedir. Bu düzlemde, afetler cümlesinden olarak, 1567'deki deprem ve 1592'deki veba salgını da kayda değerdir.

Bunlar bir yana, nüfus açısından mahallelere bakılacak olursa: Tablo 1'de de görüleceği üzere, 1520'li yıllarda esasen neferen en kalabalık üç mahalle Hacı Hurma (nefer:61/60-hane:34), Kerti (n.60/h.43/42) ve Sendel (n.56/h.35/34); en az neferli/nüfuslu mahalleler de Hacı Hasan (n.19), Yenice (n.20) ve Hacı Ebri (n.22) mahalleleriydi. 17. yüzyılın ilk çeyreğinde ise neferen en kalabalık üç mahalle (sırayla) yeni mahallelerden Uruslar (n.95), eski mahallelerden Kerti/Kertil, yine, yeni mahallelerden Bayezid Beğ; en az neferli/nüfuslu mahalleler de yeni mahallelerden Eyne Pınarı (n.7), eski mahallelerden Hacı Ebri (n.10) ve Şeyhler mahalleleriydi. Malum inceleme kesitimizde, karşılaştırma imkânı bulunan eski mahallelerin çoğunun neferen nüfusu azalmıştır. Öyle ki, nüfusu yarı yarıya ya da yarıdan fazla azalmış çok sayıda mahalle bulunmaktadır. Özellikle Turudoğlu mahallesinin nüfusundaki aşırı azalma dikkat çekmektedir. Buna karşılık nüfusu artan mahalleler de vardır. Bu çerçevede Kerti/Kertil mahallesinin nüfusu epeyce, zimmilerdir/iskele kafirleri ki şehir altında otururlar açıklamasıyla mukayyed İskele mahallesinin nüfusu biraz, Çarşu mahallesinin nüfusu ise çok az artmıştır. (İlginçtir ki,) Hacı Hasan mahallesinin nefer sayısında herhangi bir değişiklik olmamıştır.

Burada, nüfusun önemli unsurlarından mücerred ve topluca muaflardan da (ya da başka bir adlandırmayla niteliklilerden de) kısaca söz edilebilir. 1520'li yıllarda, daha doğrusu MM.550'de, İznikmid nefsinde takriben 158 mücerred ve 108 de muaf/nitelikli mukayyedir. Bu meyanda, en çok mücerredin Hamza Fakih, Hacı Hurma ve Kazı mahallelerinde, en çok muafın/niteliklinin ise Cami, Kazı ve Sendel mahallelerinde bulunduğu ifade edilebilir. Öte yandan, 17. yüzyılın ilk çeyreğinde ise kayıtlı beş mücerred

gelen bu miktardan -nüfus sayısı az gösterilirse- önemli bir kısmı kendi sandıklarında kalıyordu." alıntısındaki tespitleri -özellikle, sayımların sıhhati açısından- gerçekten kayda değerdir. Bkz.: C. Texier, a.g.k. ve c., s.: 110, 112. Bu bağlamda, XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait nüfus tahminleri 15.000 ile 40.000 arasında değişmektedir. B. Darkot, a.g.m., s.: 1253. Burada: -tabiatıyla 19. yüzyıl kapsamında olmak üzere-, 1873'te Anadolu demir yolunun ilk parçası olan Haydar-Paşa İzmit arasındaki 91 km.'lik demir yolunun işletmeye açılması (B. Darkot, a.g.m., s.: 1253) da İzmit tarihindeki önemli gelişmelerden biri olarak zikredilmelidir.

45 Bu konuda bkz.: F. Braudel, Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, C.: 1, (Tercüme eden: M. Ali Kılıçbay), İstanbul 1989, s.: 217-218.

ve eskisi ile karşılaştırıldığında az sayıda (ileride söz konusu edilecek, eski unsurlara muadil) muaf/nitelikli bulunmaktaydı. Özellikle mücerredler açısından bakıldığında bu durumu doğal karşılamak mümkün değildir. Bu seyir KK.49'un tanzim tarzındaki değişikliklere dair ileride yazılacak bazı tespitlerin de işaret ettiği üzere esasen bir tarif ya da uygulama değişikliğinden kaynaklanmış görünmektedir. Bu meyanda, tahrir defterlerinin malum idari/vergisel mahiyeti vurgulanmaya değerdir. Bu cümleden de olarak, tahrir defterlerindeki rakamların, mali ahvale göre değişebilecek ya da belirlenebilecek bir karaktere sahip olduğu unutulmamalıdır.

Bu bağlamda, biraz daha ayrıntıya inilerek 1520'li yıllarda, yani Sultan Süleyman devrinin başlarında MM.550'deki kayıtlara göre (esasen muaflar/nitelikliler açısından) şehrin mütemayiz mahallelerine ve söz konusu unsurların kimliklerine, başka bir deyişle toplumsal zümrelere, İznikmid'in nefsi karakterini de tayin etmek amacıyla bakılacak olursa:

Öncelikle ifade etmek gerekirse, daha sonra da atıflar da bulunulacağı üzere Kazı n.d. Nureddin/Nuruddin mahallesinin gerçekten de adı ile müsemma kadı mahallesi olduğuna dair işaretler bulunmaktadır. Açıkçası "el-an kazı" olduğu belirtilen Kasım veled-i Hamza bu mahallede kaydedilmiştir. Yine bu mahallede mukayyed olan Mahmud Çelebi veled-i Lütfullah -sahib-i berat- kazı zadeydi. Oğlu Muhammedi de sahib-i beratı. Bu arada, şehrin önemli görevlilerden olan muhtesib Hüseyin veled-i Hasan'ın da Turudoğlu mahallesinde ba-berat-ı hümayûn- kayıtlı olduğu belirtilmelidir.

Ayrıca, Cami mahallesi de kurumsal/vakıf görevlileriyle öne çıkmaktadır. Bu çerçevede bunlardan çoğunun ilgili/başka bahislerde de söz konusu edileceği vurgulanmak üzere imam, müezzin, kayyım, cüzhan (-ı cami), katib (-i darü'ş-şifa), nazır (-ı evkaf-ı cami ve medrese, ba-berat-ı hümayun, Ali Fakih) ve -ba-berat-ı hümayun- muallim, -ba-berat-ı hümayun- cabi (Ömer) ve -ba-berat-ı hümayun- iki cihet mutasarrıfı (Abdurrahman ve İbrahim) zikre değerdir. Burada, İznikmid nefsinde mukayyed dört cihet mutasarrıfından birinin Çarşu mahallesinde diğerinin de Yenice Mescid mahallesinde olduğu ifade edilmelidir. Yine, İznikmid nefsinde mukayyed iki cabiden biri de (cabi-i hammam-ı Davud Paşa, ba-berat-ı hümayun) Kazı n.d. Nureddin mahallesindeydi. Ayrıca, Hamza Fakih mahallesinde ba-berat-ı hümayun- bir sermahfil bulunmaktaydı.

Bu doğrultuda, 1520'li yıllarda (daha doğrusu, MM.550'de) on bir mahallede Kazı n.d. Nureddin mahallesindeki Mehmed veled-i Hacı Musa imam ve cüzhan (bâ-berat-ı hümayun) olmak üzere birer imam mukayyedir. İmam kayıtlı olmayan Hamza Fakih mahallesinde İbrahim veled-i Abdullah hatib-i cami (ba-berat-ı hümayun) olarak yazılıdır. Burada, biri M. Sendel'de ve biri de M. Cami'de kayıtlı olmak üzere, iki müezzin, M. Çeşme'deki ba-berat-ı hümayun bir muarraf-i cami (imam Hamza'nın oğlu olduğu anlaşılan, Mehmed), yine M. Cami'de kayıtlı olan bir kayyım ve bir cüzhan da zikredilmelidir. Bu kategoride daha önce de vurgulandığı üzere M. Cami öne çıkarak dikkat çekmektedir.

1520'li yıllarda (MM.550'de) İznikmid nefsinde dikkat çeken unsurlardan biri de medrese öğrencisi ya da vergi toplayıcısı oldukları konusu tartışmalı olan muhassıllardır. Sekiz mahallede değişik sayılarda (toplam 20) muhassıl kaydı bulunmaktadır. Bu kayıtlara göre çoklukları açısından M. Kazı n.d. Nureddin (5), M. Sendel (4) ve M. Cami (3) öne çıkmaktadır.

Esasen akrabalık ilişkileri açısından bakıldığında, Turudoğlu mahallesindeki muhassıl Hasan'ın, Çınarludere köprüsünün meremmetçisi olan Muhammedi'nin üçü mücerred olmak üzere, kayıtlı dört oğlundan biri olduğu; Sendel mahallesindeki muhassıllardan ikisinin Nasuh ve Piri'nin kardeş, muhassıl Mustafa'nın ise müezzin Muhammedi'nin oğlu olduğu; Hamza Fakih mahallesindeki iki muhassıldan aynı zamanda kazı zade olarak kayıtlı

olan Davud Çelebi (veled-i Muhyiddin) ile Abdi'nin de kardeş olduğu; en çok (5) muhassılın kayıtlı olduğu Kazı n.d. Nureddin mahallesindeki muhassıllardan Yunus (veled-i Hacı Halife), Mahmud ve Ahmed'in de kardeş, yine kardeş muhassıllardan Abdi ve Muhammedi'nin babaları Kasım veled-i Hamza'nın daha önce de vurgulandığı hatırlatılarak, mahallenin adı ile de uyumlu olduğu belirtilmek üzere, "elan" kazı olduğu; Şeyhler mahallesindeki muhassıl Şems'in ehl-i berat olan Emir veled-i Mürsel'in biraderi olduğu; Cami mahallesindeki üç muhassıldan biri olan Hacı Mehmed'in, darüşşifa kâtibinin biraderi, muallim Hacı Sinan'ın oğlu, cüzhan-ı cami olan Hacı Muhyiddin veled-i Hacı Hayreddin'in de yeğeni olduğu anlaşılmaktadır. Bu verilerin, İznikmid nefsinde kayıtlı olan muhassılların medrese öğrencisi olduklarına işaret ettiği söylenebilir.

Bu arada yazmak gerekirse, Kerti mahallesinde ise bir şeyh-i zaviye (ba-berat-ı hümayun, Muhammedi) ile Yenice Mescid n.d. Ak Mescid mahallesinde bir hizmetkar-ı zaviye (-i İlyas Beğ, muaf-ı ani'l-avarız, be-hükm-i hümayun, Mustafa) bulunmaktadır.

1520'li yıllarda (MM.550'de) çoklukları (toplam 20) ile dikkat çeken unsurlardan biri de İznikmid'in (ya da İznikmid havalisinin yer/yüzey yapısına/biçimine ve bu zeminde) özellikle İstanbul yolu üzerindeki önemli/stratejik pozisyonuna⁴⁶ delalet edercesine köprü meremmetçileridir. On mahallede az ya da çok köprü meremmetçisi kayıtlıdır.

Çoklukları açısından M. Kerti (3), M. Yenice Mescid (3) ve M. Çeşme (3) zikre değerlidir.

Bu meremmetçilerin hangi köprülerde görevli oldukları da malumdur. Mesela Turudoğlu mahallesindeki bir kişi (be-hükm-i hümayun, muaf-ı ani'l-avarız) Çınarludere köprüsünün; Çarşu mahallesindeki bir kişi (ba-berat-ı hümayun, muaf-ı ani'l-avarız) Sinan köprüsünün; Çeşme mahallesindeki üç kişiden biri (muaf-ı ani'l-avarız) Akarca köprüsünün, ikisi (Hacı Kemal ve mücerred olarak da kayıtlı olan oğlu Mustafa, be-hükm-i hümayun, muaf-ı ani'l-avarız) Çakmak köprüsünün; M. Şeyhler'deki bir kişi (muaf-ı ani'l-avarız) Akarca köprüsünün; Hacı Hurma mahallesindeki iki kişiden biri aynı zamanda mücerred olarak muttasıf olduğu da belirtilmek üzere, be-hükm-i hümayun, muaf-ı ani'l-avarız- Çınarludere köprüsünün, biri de (be-hükm-i hümayun, muaf-ı ani'l-avarız) Akarca köprüsünün; Yenice Mescid n.d. Ak Mescid mahallesindeki üç köprücüden biri (olan Hasan veled-i Abdullah) -be-hükm-i hümayun, muaf-ı ani'l-avarız- Akarca köprüsünün; ikisi de Emir-i Alem köprüsünün; Yenice mahallesindeki bir kişi -be-hükm-i hümayun, muaf-ı ani'l-avarız- Çölmekçi köprüsünün; Kerti mahallesindeki üç kişiden ikisi -be-hükm-i hümayun, muaf-ı ani'l-avarız- Akarca

46 İznikmid, öncelikle ticari imkân ve faaliyetleri mütezammın sembolik bir ifadeyle, Anadolu'nun kapılarından biridir. (B. Darkot, a.g.m., s. 1252. Ayrıca bkz.: Clemens Bosch, a.g.e., s. 5-7). Bu cümleden olarak Osmanlılar zamanında, özellikle İstanbul'un fethinden sonra, İran ve Elcezire yolları üzerinde başlıca konak yerlerinden birisi ve Anadolu'dan gelen kervanların dağılım merkezi olduğundan ehemmiyeti gittikçe artmıştır. (Nitekim tüccar ve yolcuların ihtiyaçlarını karşılayabilmek için kervansaray ve hanlar yapılmıştır. Bunlardan birisi de K. S. Süleyman'ın veziri Pertev Paşa tarafından inşa ettirilenidir. (B. Darkot, a.g.m., aynı sahife)). İran ve Anadolu kervan yolu İstanbul'a Bolu, İzmit ve Gebze üzerinden ulaşır. Ankara Eskişehir üzerinden gelen yol, İzmit yakınlarında bu yolla birleşirdi. Arabistan, Şam, Halep ve Konya üzerinden gelen hac yolu, İznik'in ötesinde Dil'den İzmit Körfezini geçtikten sonra, Gebze'de İran yoluna kavuşurdu. 15 ve 16. yüzyıllarda İstanbul-Bursa yolu, Mudanya üzerinden denizden İstanbul'a ulaşırdı; ancak 17. yüzyılda Dil iskelesinden geçerek Gebze'den Bursa'ya giden yol daha önem kazanmıştır. (Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu, Klasik Çağ -1300-1600- (Çeviren: Ruşen Sezer), İstanbul 2004 (4. Baskı), s.: 152). R. Mantran'a göre, Anadolu'da İzmit, Edirne'ninkine biraz benzeyen bir konuma sahiptir, çünkü İstanbul'a yönelik bütün Anadolu yolları bu kentten geçmek zorundaydılar. Bu yollar İran ve Erzurum'dan gelip, Sivas ve Ankara'dan geçtikten sonra, buradan güneyde Eskişehir, kuzeyde Bolu'ya yönelen büyük yol veya Adana, Konya ve Afyon Karahisar tarihiyle İran yoluna Eskişehir'de kavuşan. Halep yolu; ve aynı zamanda Burdur ve Afyon üzerinden gelen Antalya yolu ve Manisa, Balıkesir, Bursa tarihiyle gelen İzmir yolu gibi yollardır. Bütün bu yol ağı İzmit'e doğru daralmakta ve buradan da Üsküdar'a ulaşmaktadır. (R. Mantran, 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, II. Cilt, (Çevirenler: Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan), 1986 Ankara, s. 86). Yine, R. Mantran'a göre, "Arabalara Asya yollarından çok Avrupa yollarında rastlanmaktadır. Asya yollarında araba nisbeten kısa mesafelerde kullanılmaktadır. Örneğin İzmit bölgesinden odun veya Bursa ovasından yiyecek maddeleri taşınması gibi. (R. Mantran, a.g.k. ve cilt, s. 86, 87). Anlaşılabacağı üzere İznikmid önemli bir menzil şehriydi. Bu cümleden de olarak, Çaldıran seferine (1514) çıkan Yavuz Sultan Selim iki gün burada kalmıştır. Yine, Kanuni Sultan Süleyman 1534 ve 1548 tarihlerinde gerçekleşen İran seferlerinde burada konaklamıştır.

köprüsünün, biri de be-hük-m-i hümayun, muaf-ı ani'l-avarız- Çakmak köprüsünün; Cami mahallesindeki Mehmed adlı bir kişi de muaf-ı ani'l-avarız Kaynarca Deresi (ve Ilıca Ayağı) ve Hacı Ahmed ve Erman/Araman köprülerinin meremmetçisiydi. Öte yandan, Hacı Hasan mahallesindeki dört meremmetçiden ikisi (Karagöz veled-i Abdullah ve Şirmerd veled-i Abdullah) muaf-ı ani'l-avarız Akarca köprüsünün, biri be-hük-m-i hümayun, muaf-ı ani'l-avarız- Çakmak köprüsünün, biri de ba-berat-ı hümayun- (Yunus veled-i Abdullah da) "su yoluyı Hammam-ı Davud Paşa ve çeşmehâ-yı mezkûr" meremmetçisiydi. Burada adı geçen köprülerden özellikle Akarca köprüsünün öne çıktığı belirtilmelidir. Ayrıca, yazılanlardan özellikle verilen muafiyetlerden bölgede esasen (kara) ulaşım ya da ulaşım hizmetlerinin devlet tarafından çok önemsendiğini çıkarmak da mümkündür.

Öte yandan, İznikmid'de karbansaray ile köprü yapımı ve tamirine ait bir vakıf kaydı da çeşni kabilinden aslında, bölgenin yol/köprü potansiyel ve ihtiyacı ve bittabi yolcu çokluğu/yoğunluğu açısından işlenmeye değerdir. Buna göre, İvaz oğlu Hacı Hamza Kazıklı köyünde gelen ve giden için bir karbansaray ve Hisar deresinde ana yol üzerinde bir köprü bina etmişti. Bunlar için de Kazıklı köyünde bağlar, değirmen ve saireyi vakf ederek (hâsil: 500) muhtaç oldukça vaki olan mahsulden karbansaray ve köprü meremmetine sarf olunmasını ve bakisinin evladından mütevellinin olmasını şart koşmuştu.⁴⁷

Tahmin edileceği üzere, 1520'li yıllarda İznikmid nefsinde kategorik sayıları çok fazla olmamakla birlikte daha başka muaf/nitelikli unsurlar da bulunmaktaydı. Bu cümleden olarak MM.550'deki kayıtlara göre yazılacak olursa: (İznikmid'in coğrafi/tabii vaziyetine ve bu düzlemde istihdam alanlarına da işareten) Hacı Hasan mahallesinde ba-berat-ı hümayun- bir bazdar (İlyas veled-i Hacı Hasan), Depecik mahallesinde elinde doğancılık beratı olan bir kişi (Karagöz veled-i Abdullah), yine Depecik mahallesinde bir korıcı (-ı direk ve seren an-cebel-i İznikmid ve İznik, Piri) bulunmaktaydı. Öte yandan, dört de sipahizade vardı. Bunlardan üçü Hacı Hurma mahallesindeki Muhammedi (veled-i Hayreddin) ile oğulları Yusuf ve Mustafa'ydı. Dördüncüsü ise Depecik mahallesindeki Musa'ydı. Yine, Sendel mahallesinde bir doğancızade (Abdi), Yenice Mescid mahallesinde bir ulufeci-zade (Yusuf Balı veled-i Ahmed) ile bir cebeci-zade-i dergâh-ı âlî bulunmaktaydı. Ayrıca, -Turudoğlu (yeniçeri Hayreddin, ehl-i berat), Sendel (yeniçeri Sinan), Hamza Fakih (yeniçeri Kasım veled-i Hamza) ve Kerti (yeniçeri İlyas) mahallelerinin her birinde birer kişi olmak üzere, parantez içinde adları verilen dört de mazul yeniçeri vardı.

Gayr-ı müslim mahallesi olarak mukayyed olan İskele mahallesindeki dört port mastori de zikre değerdir. Bunlardan üçü be-hük-m-i hümayun, muaf-ı ani'l-avarız Kosta ve iki oğludur. Dördüncüsü ise yine, be-hük-m-i hümayun, muaf-ı ani'l-avarız Dimitri veled-i Yorgi'dir.

Öte yandan, biri Hamza Fakih mahallesinde biri de Hacı Hasan mahallesinde (Ali Dede) olmak üzere iki pir ve fakir, Kazı mahallesinde bir fani (Mahmud), Yenice Mescid mahallesinde bir a'ma (Mustafa) bulunmaktaydı. Çarşu, Çeşme ve Kazı n.d. Nureddin mahallelerinde toplam dört kişi de kötürüm olarak kayıt edilmişti. Bunlardan Kazı mahallesinde olan kişinin (Hoşkadem'in) mutak/atik olduğu ifade edilmelidir. M. Sendel (4), M. Turudoğlu (1) ve M. Yenice Mescid mahallelerinde toplam altı da gaib vardı. Bunlar bir yana, 1520'li yıllarda (MM.550'de) İznikmid nefsi nüfusunun terkiyatı açısından dikkat çeken önemli unsurlardan biri de geleneksel dünyanın/toplumların bir gerçeği olan köleliğin⁴⁸ sonucu

47 MM.22, s.: 203. KK.579, v.13/b. TT.733, s.365.

48 Abbasi halifeleri zamanından beri Ortaçağ İslamında çok sayıda köle, müslüman yöneticilerinin milis kuvvetlerinde kullanılıyordu. Köleler ayrıca kent el sanatlarında ve devlete ya da büyük toprak sahiplerine ait büyük malikânelerde iş gücü olarak kullanılıyordu. Üstelik saray örneğini izleyerek, yukarı sınıf ve hatta gayrimüslimler arasında hali vakti yerinde olanlar hane halklarını çok sayıda köle ile genişletmişti. Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", Osmanlılar, Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler, İstanbul

olarak ortaya çıkan uteka ya da atiklerdir.⁴⁹ MM.550'de mukayyed mahallelerin yarısında esasen, müteferrik olarak (toplam 25) atik kayıtlıdır.

Bu meyanda beş mutak kayıtlı olan Çarşu, dört mutak kayıtlı olan Kerti ve üç mutak kayıtlı olan Kazı n.d. Nureddin mahalleleri şimdilik bir yana dokuz mutak kayıtlı olan mülk/vakıf nitelikli Depecik mahallesi özellikle zikre değerlidir.

Bu mahalledeki atiklerden ikisi Kadı biri de Balı Beğ adına kayıtlıdır. Çarşu mahallesinde adına atik kayıtlı eşhastan üçü "hacı"dır. Bunlardan adına iki atik kayıtlı olan Hacı Mehmed vurgulanmaya değerlidir. Bu meyanda, adına atik kayıtlı bazı kimselerin hiçbir ayırt edici sıfat ya da unvana sahip olmadıkları da ifade edilmelidir. Buna örnek olarak, Kerti mahallesindeki adına iki atik kayıtlı olan Muhyiddin gösterilebilir. Burada, atiklerin taşıdıkları adlardan Karagöz, Alagöz, Hoşkadem, İskender, Balaban, Şirmerd'in dikkat çekici olduğu belirtilmelidir.

Ayrıca, İznikmid'de her mahallede baba adı Abdullah olarak kaydedilen ve bazılarının meremmetçi olduğu anlaşılan çok sayıda (takriben 69) kişinin bulunduğu da ifade edilmelidir. Bunlara çokluk açısından bakıldığında M. Depecik, M. Hacı Hurma, M. Yenice ve M. Kerti öne çıkmaktadır. Bu kategoride de dikkat çekici adlar olarak Karagöz, Alagöz, İskender ve Temürhan zikredilebilir.

Burada İznikmid nefesine ait olmamakla birlikte atiklerin Osmanlı toplumundaki yerini göstermesi bakımından (da, yine) bir vakıf kaydı çeşni kabilinden takdime değerlidir. Buna göre, Haydar Çelebi adlı bir kişi İznikmid'e tabi Ahi adlı köyde bir mescid bina ederek masrafları için yirmi bin akça vakf etmişti. (KK.579'a göre) O zamanlar mezbur meblağ vâkifin şartı gereğince utekadan mütevellî olan Abdullah oğlu Behram'ın tasarrufundaydı.⁵⁰

Öte yandan, MM.550'de KK.49'da nüfus tarifinin esas belirleyicisi olduğunu göreceğimiz mesleki tavsifin örnekleri de bulunmaktadır. Açıkçası bazı kişiler meslekleriyle tarif olunmuşlardır. Buna örnek olarak, Depecik mahallesinde Kefşger (ayakkabıcı) Hasan ve Balıkçı Hızır, Kerti mahallesinde Debbağ Sinan, Cami mahallesinde Muytab Mustafa gösterilebilir. Bu meyanda Yenice Mescid n.d. Ak Mescid mahallesindeki Reis Hacı İbrahim veled-i Âli de zikredilebilir. Yine, baba adı yerine mesleklerin yazılabildiği de ifade edilmelidir. Mesela Çeşme mahallesinde kötürüm olarak kayıtlı olan Muhammed'in baba adı yerine "nalband" yazılmıştır.

Ayrıca, MM.550'de Depecik mahallesinde hem mülk/vakıf birimlerin cazibesini hatırlatan ve hem de köyleri çağrıştıran, haricden kayıtlı olan harici sekiz nefer (İlyas v. Hasan, Nebi v. Ali, Veli v. Ahmed, Yeniçeri Ahmed, Kara Hacı, Bıyıklı Mahmud, Yeniçeri Şüca, Turgud v. İbrahim) de özellikle yeniçerilerin dikkat çekici olduğu vurgulanmak üzere zikre değerlidir.

Yaklaşık olarak bir yüzyıl sonra 17. yüzyılın ilk çeyreğinde (KK.49'a göre) nüfus terkiyatına baktığımızda: Öncelikle, daha önce de vurgulandığı hatırlatılmak üzere KK.49'da İznikmid'in nefis/şehir nüfusunun kayıt tarzında 16. yüzyılın ilk çeyreğine göre dikkat çekici değişikliklerin ortaya çıktığı ifade edilmelidir. Daha açık bir deyişle, İznikmid mahallelerindeki neferler/

2010, s.: 163.

49 Köle, Osmanlı geleneksel toplumunda büyük ölçekli, devamlı ve düzenli iş gücü gerektiren girişimlerde acil olarak ihtiyaç duyulan bir şeydi. Yalnızca imparatorluk ordusu ve dananması için muazzam yapı işleri, büyük sayıda nakliye hayvanının yüklenmesi ya da ordu ve saray için geniş ölçekli tarımsal üretimde değil, aynı zamanda genel olarak toplumda belirli sanatlarda, büyük malikanelerde ve geniş hanelerde de köleye ihtiyaç vardı. Ancak, imparatorluğun genel sosyo-ekonomik kuruluşunun bir bütün olarak sınırlı bir alanını meydana getiren bu kısımlarda bile konak (geniş hane) ve büyük malikaneler dışında köle emeği, özellikle imparatorluk yasalarının hiçe sayıldığı ve merkezi iktidarın gerilediği on altıncı yüzyıl sonundan itibaren zamanla ortadan kalktı. Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", Osmanlılar, Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler, İstanbul 2010, s.: 180, 181.

50 KK.579, v.13/b. TT.733, s.:365.

nüfus, daha önce ilgili fasıllarda yazıldığı vurgulanarak MM.550'de esasen muafiyetler/ vazifeler/statüler (ya da daha önce de kullanılan başka bir adlandırmayla resmi/bedeni v.b. nitelikler), KK.49'da ise MM.550'de de bazı örneklerinin bulunduğu tekiden belirtilmek (ve aslında 1520'lerden öncesine ait daha eski bir uygulama olduğu da vurgulanmak) üzere esasen meslekler/sanatlar dikkate alınarak tavsif edilmiştir. Dolayısıyla, KK.49'da MM.550'den esas itibarıyla farklı olarak İznikmid nefsinde yine hatırlanacağı üzere, (esasen imamlar hariç) öncekine göre istisna kabul edilebilecek kadar az sayıdaki (eski tarife muadil) muaf/nitelikli ve mücerred bir yana, (bir bakıma sanki şehir nüfusunun kontrolüne işaret edercesine) neredeyse bir Osmanlı şehrinde bulunması gereken hemen her türden meslek erbabına rastlamak mümkündür. Bu meslek/sanat erbabını ve bazı muaf/nitelikli grupları şimdilik bir yana bırakarak, evvela, (daha önce işlenen MM.550'de de bulunan) dikkat çekici bazı unsurlara açıkçası, imam/hatip/müezzin/kayyim ve atıklere göz atılacak olursa:

Merkum defterde mukayyed yirmidört (26-2) müslüman mahallesinden takriben dörtte üçünde genellikle fakih olarak anılan imam kayıtlıdır. Fakihlere örnek olarak, M. İmare'tteki Hasan Fakih, M. Bayezid Beğ n.d. Baba Tekkesi'ndeki Ahmet Fakih, M. Mescid-i Sinan Beğ'deki Rüstem Fakih gösterilebilir. Öte yandan, anlaşılacağı üzere bazı mahallelerde imam kayıtlı değildir. Bazı mahallelerde ise hatib, müezzin ve kayyim kayıtlıdır. Bunlara örnek olarak da, M. Cami-i Mehmed Beğ'deki bir müezzin ile bir hatip (Şemseddin Fakih, hatib-i cami), ve daha önce "fakih" ünvanı/vurgusu münasebetiyle adı geçen- M. Mescid-i Sinan Beğ'deki malum imamdan başka bir müezzin (Mehmed) ve bir de kayyim (Hacı Ahmed) zikredilebilir.

Yine MM.550'de de göze battığı hatırlatılmak üzere 17. yüzyılın ilk çeyreğinde KK.49'da da mahallelerin takriben yarısında az ya da çok mutak/atik kayıtlıdır. Mutaklardan bir kısmı MM.550'de olduğu gibi mahallelerde müteferrik olarak, bir kısmı da söz konusu eski uygulamadan farklı tarzda mahallelerden ayrı olarak ama bazıları yine de bir mahalleye mahsusen müstakilen topluca kaydedilmiştir.

Müteferriklere ilişkin olarak M. Su Kapusu, M. Cami-i Mehmed Beğ, M. Mescid-i Çarşu ve M. Uruslar'dakiler zikre değerdir. Müstakillere gelince, yeni mahallelerden elli iki neferli bir mahalle olan M. Bayezid Beğ n.d. Baba Tekkesi'nden sonra söz konusu mahalleye ad/adını da verdiği anlaşılın Bayezid Beğ adına (adı geçen mahalleye tahsisen utekayı Bayezid Beğ, der-mahalle-i mezbur açıklamasıyla) on üç nefer atik kayıtlıdır. Yine M. Su Kapusu'ndan sonra İznikmid'de Mescid-i Sinan Beğ adında bir (yeni) mahallenin de bulunduğu hatırlatılmak üzere "uteka-yı Sinan Beğ" başlığı altında, adı geçen mahalledeki müteferrik atiklerden birinin de Sinan Beğ adına, "uteka-yı Sinan Beğ" başlığı altındaki atiklerden birinin de Yakup Beğ adına kayıtlı olduğu vurgulanmak üzere ikisinin de nalbant olduğu anlaşılın on yedi nefer atik kayıtlıdır. Ayrıca, M. Cami-i Mehmed Beğ'den sonra "uteka-yı Mehmed Beğ" başlığı altında, Mehmed Beğ adına 8/9 nefer atik kayıtlıdır.

Anlaşılacağı üzere, İznikmid'de, (köleler, köle ihtiyacı ve onların istihdam alanları bir kenara), özellikle 17. yüzyılın ilk çeyreğinde, çocukları bir yana dikkat çekecek sayıda azadlı köle bulunmaktaydı. Bu durumun, Osmanlı daha doğrusu İznikmid toplumundaki kölelik ve özgürleşme/özgürleştirme eylem ve süreci ve bittabi dikey hareketlilik açısından oldukça önemli olduğu aşikârdır. Bununla birlikte, bu durum, aynı zamanda, başka bir açıdan bakıldığında (İznikmid'in nefis/şehir nüfusunu artıran kaynaklardan biri olduğu da anlaşılın) İznikmid'e yapılan mecburi göç, dolayısıyla da İznikmid'e insan transferi ya da İznikmid nüfusunun takviyesi anlamına da gelmektedir.

Öte yandan, adına atik kayıtlı kişilerin kimliklerine bakıldığında müteferriklerdeki bir yana özellikle üç toplu/çoklu uteka kaydındaki "beğ" ünvanı (ya da beyler) öne çıkmaktadır.

Hatırlanacağı üzere, bunlardan İznikmid'de, ilk ikisinin adını taşıyan mahalleler bulunduğu da vurgulanmak üzere birincisi Bayezid Beğ, ikincisi Sinan Beğ, üçüncüsü de daha sonra da adı sık geçecek olan Mehmed Beğ'dir. Ayrıca, adına uteka kayıtlı olan M. Uruslar'daki Hacı Mahmud da zikre değerlidir. Bu meyanda, MM.550'de olduğu gibi adına atik kayıtlı bazı kimselerin hiç bir ayırt edici sıfat ya da unvana sahip olmadıkları da ifade edilmelidir.

Nihaî olarak, MM.550'deki kadar olmasa da KK.49'da mutaklar hariç İznikmid'de baba adı Abdullah olarak kaydedilen bazı kişilerin bulunduğu da belirtilmelidir. Bu cümleden de olarak, maruf mufassal tahrir defterlerindeki verilere göre İznikmid nüfusunun ekseriyetini müslümanlar oluşturmaktaydı.

c) Diğer Bazı Unsurlar/Meslekler ve İş Kolları

Şimdi de, daha önce atıfta bulunulan 17. yüzyılın ilk çeyreğinde KK.49'da mukayyed İznikmid nefsindeki (diğer bazı) unsurlara/mesleklere bakılabilir: Öncelikle nisbeten çok sayıdaki cüllahın (çul dokuyan/dokumacı) (tersanesi de bulunan) İznikmid'in konumuna ve buna dayalı (tersaneye matufen dolaylı) iş kollarına işaretlen⁵¹ göze çarptığı ifade edilmelidir. Ayrıca mesleki tavsifin yeni mahallelerde yoğunlaştığı da dikkat çekmektedir. Bu çerçevede M. Mescid-i Çarşu, M. Bayezid Beğ, M. İmaret ve M. Mescid-i Sinan Beğ meslek/sanat erbabı itibariyle özellikle temayüz etmektedir.

Bu cümleden de olarak KK.49'a göre Mescid-i Çarşu mahallesinde toplam yedi kişi olmak üzere debbağlar⁵² (deri terbiyecisi), başmakkıncılar, kassablar, Kasım ve İskender adlı kebkeburlar bulunmaktaydı. Yine bu mahalleye mahsusen helvacı Mustafa ve balıkçı Mustafa ile naib İbrahim ve Mustafa da zikredilmelidir. Bayezid Beğ mahallesinde öncelikle çok sayıdaki cüllah dikkat çekmektedir. Bu mahallede ayrıca pabuccılar, başmakkı, hayyat, kuyumcu⁵³, kâtip (Hüsam), çaşnigir (Mustafa) ve saire de vardı. İmaret mahallesinde ise dört dellak özellikle göze çarpmaktadır. Yine bu mahallede kassab, nalband, muhızır ve (Mustafa) reis de bulunmaktaydı. Bu meyanda Hovaca Sinan ile Mahmud Çelebi veled-i Kazı da vurgulanmaya değerlidir. Mescid-i Sinan Beğ mahallesinde de MM.550'yi hatırlattığı belirtilmek üzere bir kayyım (Hacı Ahmed) ve muallim (Ahmed Fakih) özellikle dikkat çekmektedir. Bu mahalledeki hayyat, cüllah ve nalbandlar (Karagöz ve İlyas) da zikredilmelidir.

Öte yandan, Cami-i Mehmed Beğ ve Kazı mahallelerinde de cüllah(lar) bulunmaktaydı. Adı geçen Cami-i Mehmed Beğ mahallesinde, ayrıca, çizmeci, bakkal (Hüseyin), kassab (Şahin), dellak (Mehmed), deveci ve bir de katib (Yusuf) vardı. Bunlara ilaveten, Debbağlar mahallesindeki bir yeniçeri, Kertil mahallesindeki bir sipahi, Kazı mahallesindeki (Ramazan, İbrahim ve Hüseyin adlarındaki) üç serraç (eyer ve at koşum takımcısı) ve Su Kapusu mahallesindeki bir külhâncı ile Hacı Hasan (Bayezid) ve Uruslar (Ahmed) mahallelerindeki adları geçen reisler de zikredilmelidir.

Görüleceği üzere, İznikmid nefsinde mal ve hizmet üreten değişik iş kollarına mensup meslek/sanat sahib(ler)i bulunmaktaydı.⁵⁴ Bu durum, daha açık bir deyişle, KK.49'dan

51 (Tersane-i Âmire'ye müteallik olduğu vurgulanmak üzere) Yelken ve tente bezleri Tersane-i Âmire'den verilen ölçülere uygun olarak cüllah denilen dokumacılar tarafından pamuk ipliği ile dokunuyordu. Kirpas hizmetinde olan sanatkârlardan sabbağlar, bezlerin boyama işlerini yapıyor, terziler ise gemilere takılacak sancakları ve kullanılır hale getirmek üzere diğer bezleri dikiyordu. Tersane-i Âmire tarafından istenen yelken ve tente bezlerinin hazırlanması görevi, Gelibolu, Kal'a-ı Sultaniye, Kilitü'l-bahr, Eceabad, Semadirek ve Maydos kadılarının idi. İdris Bostan, Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire, Ankara 1992, s. 157, 158.

52 Bu meyanda, -debbağhane(lerin) yerine işaretlen- KK. 579'(v.3/a) da mukayyed "(zemin-i) debbağhane dernefs-i İznikmid 'an mahalle-i İskele (ber vech-i maktû, fi-sene 10)" kaydı zikre değerlidir.

53 Altın ve gümüşten evani ve süse müteallik şeyler yapan sanatkâr. Ş. Samî, Kâmûs-ı Türkî, C.: II, İstanbul 1996, s.: 1120. Mantran'ın naklettiğine göre de, kuyumculuk geleneksel olarak Yahudi ve Rumların çok sayıda oldukları bir meslektir. R. Mantran, a.g.k. ve cilt (2), s.: 59.

54 S. Faroqi'ye göre de, (Uydu Kentlerden) bir kent çarşısı gerektiren hizmetleri Bursa, İznikmid (İzmit) Ro-

çıkarılan bu kısıtlı/örnek veriler bile İznikmid nefsinde, esasen şehre mahsus (metal, deri, dokuma vs.'ye müteallik) sınaî ve ticarî pek çok iş alanının varlığına (ve bunlardan bazılarının yaygınlığına/gelişmişliğine) işaret etmektedir. Bunların dışında, (öncelikle Kocaeli sancağında çok sayıda "karhane-i erre"nin bulunduğu vurgulanarak) pek çok gözlemcinin ve birazdan söz konusu edilecek olan bazı yerlerinin de işaret ettiği üzere (değişik vesilelerle atıflarda bulunulan) ağaç/kereste sanayi de özellikle zikredilmelidir.⁵⁵ Bu meyanda İstanbul/Üsküdar'daki imar faaliyetlerinin İznikmid'deki kereste ticaretini canlandırdığının anlaşıldığı da ifade edilmelidir. Nitekim (Mart, 1572 tarihli) Üsküdar ve İznikmid kadılarına gönderilen bir hükümde, III. Murad'ın validesi (Nurbanu Sultan) tarafından Üsküdar'da bina olunan dükkânlara lazım olan kerestenin akçalarıyla tedarik edilmesi söz konusu edilmektedir.⁵⁶ Burada, bittabi İznikmid tersanesi de unutulmamalıdır.⁵⁷ Dolayısıyla söz konusu orman/ağaç/kereste potansiyeline/sanayiine de müsteniden İznikmid'de ağır sanayi olarak nitelendirilebilecek olan bir gemi sanayi de bulunmaktaydı.⁵⁸

Bu bağlamda, İznikmid hem sahip olduğu tabîî potansiyel/zenginlik ve strateji⁵⁹, ve bittabi bunlara dayalı iş alanı/kolları hem de bu düzlemde payitahtla olan (malum) alaka ve irtibatı bakımından birazdan bazıları söz konusu edilecek olan çarşı, pazar ve iskeleleriyle oldukça işlek bir ticaret merkeziydi. Bu cümleden de olarak, hinterlandından taşınılan mesela meyve türü ürünler bir tarafa, İstanbul'un/İstanbulular'ın ihtiyacının karşılanması amacıyla gemilerle getirilen, buğday, arpa, pirinç, kuru yemiş, üzüm, incir vs.'nin gayr-

dosucuk (Tekirdağ) ve daha önemsiz birkaç kentin sunabildiği anlaşılıyor. S. Faroqi, Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, s. 363.

55 Evliya Çelebi'ye göre, "Bu şehrin mekulat (u) meşrubat (ve) mahsulâtının memduhatından şehrin canib-i şarkisinde olan dağlara ağaç denizi derler, âdem gaib olur. Bi-emrillahi Te'ala anda dirahî-ı azimler var kim eflake ser çeküp her birinin sayesinde on bin koyun sayelenir, güneş tesir etmez, bî-had ü bî-payan dağlardır. Bu kûh-ı hiyaban içre guna-gun tahtalar biçilir. Bıçkı değirmanları vardır kim tarif ve tavsifi mümkün değildir. "Şeniden ki bûd mânenend dîde" mazmununca ibret-nüma çarh-ı âsiyab-ı mâ-i cârilerdir. Ve bu dağlarda bürdinar direk keserler ve ellişer arşın kaddî, çapa direk keserler ve Rumeli ve Balkan direkleri meşhurdur. Andan İzmit buhayresi tamam olduğu mahalde, leb-i deryada tuzlası meşhurdur. Leziz tuz olmağıla başka tuz emini vardır. Ve şehir içre camilerde ve çeşmelerde cerayan eden Paşasuyu ab-ı hayatdan nişan verir, bu dahi meşhurdur. Ve beyaz kirazı ve kızıl elması dahi meşhurdur. (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (YKY), s.:40)". Texier'e göre de İzmit'in başlıca ticareti, kereste ile tuzdur. (Bu meyanda, -tuz/tuzlalar konusunda tahrir defterlerinde de verilerin/bilgilerin bulunduğu da belirtilmelidir.) Önemli miktarda tuz üretmek için kurulan tuzlalara, körfezin sonundaki bataklıklar çok yaramıştır. Tuz üretimi özel şahısların elindedir; hükümet yalnız üretilen tuzdan öşür alır, kereste ticareti serbesttir, hükümet hesabına nümune olarak deniz inşaatında kullanıma uygun olan alınır. (C. Texier, a.g.k. ve c., s.: 112). (Yine O'na göre,) "Fakat bu serbestlik, halka yük olan birtakım sınırlamalar karşılığında pahalıya mal olur; çünkü Türkler gibi kereste ticareti yapan halk kısmı, tersane hizmetleri için, angarya şeklinde gerekli miktarda amele temin etmek zorundadırlar. Hükümet, kendi tezgâhları için ameleye beş guruş yevmiye tayin etmiştir; fakat bu para çok az tam olarak ödenir ve hiç kimse hakkını validen istemeye cesaret edemez. Ermeniler İstanbul'a ihraç edilen deri işiyle meşgul olurlar." C. Texier, a.g.k. ve c., s.: 112.

56 MD.12, s. 205, n. 1080. (12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572), -Özet, Transkripsiyon ve İndeks- (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı), Yayın No:33, Ankara 1996).

57 Osmanlılar tarafından fethinden çok önceleri de tersanesi bulunan İznikmid ve civarında, elverişli ormanların mevcudiyeti her dönemde gemi inşasını teşvik etmiştir. İznikmid tersanesi, gemi tezgâhları ve kereste mahzenleri olan bir tersane idi. İznikmid tersanesinde zaruret olduğu zamanlarda büyük gemiler de inşa edilmekteydi. Nitekim 1650 senesinde bütün İmparatorluk tersane ve tezgâhlarında otuz kalyon inşasına teşebbüs edildiğinde iki kalyonun İznikmid'de yapılması planlanmıştır. Ayrıca kalyata, firkate ve ışkampoye İznikmid'de inşa edilen gemi çeşitlerinden idi. Hünkâr Sarayı yakınında bulunan İznikmid tersanesinin eski şekli kesin olarak bilinmemekle beraber, -daha önce de vurgulandığı üzere- Köprülüler devrinde kısmen genişletilerek 1838'de II. Mahmud devrinde büyük ölçüde tamir edildiği malumdur. Bunlardan ayrı olarak XVI. yüzyılda da tersanenin zaman zaman tamir geçirdiği tespit edilmektedir. İdris Bostan, a.g.e, s.: 19. B Darkot'un yazdığına göre de, İznikmid tersanesi Köprülüler devrinde genişletilmiş ve Venedik donanmasıyla çarpışan Osmanlı filosundaki gemilerden pek çoğu burada yapılmıştır (B. Darkot, a.g.m., s.: 1252). Öte yandan, Texier'e göre, "Zamanında Ceneviz (Genes) ve Venedik (Venise) deniz kuvvetlerini başarısız düşüren donanmaların çıktığı Tersane-i Hümayun'dan, bugün büyücek gemi yapamayan bomboş bir harabe kalmıştır. Çünkü yavaş yavaş biriken toprak kümeleri sonucu havuz dolarak büyük teknelerin yanaşmasına uygun olmayan duruma gelmiştir. (C. Texier, a.g.k. ve c., s.: 112). Bununla birlikte, yine O'na göre, "Önemli donanımı İstanbul'da yapılmak üzere, İzmit'te hala bazı savaş gemileri inşa edilmektedir. (C. Texier, a.g.k. ve c., s.: 110)".

58 Tavernier'e göre, çok sayıda gemi inşa tezgâhı ve kereste ticarethanesi bulunmaktaydı. Bkz. (B. Darkot, a.g.m., s.: 1253).

59 Bkz.: Clemens Bosch, a.g.k., s.: 5-7.

kanunî olarak İznikmid iskelelerinde satılıyor olması da, ticareti canlandırmış olmalıdır. Burada, nihai olarak değişik vesilelerle gündeme gelen/gelecek 16. yüzyılın ortalarındaki (KK.579'daki) para vakıflarının İznikmid'de dikkat çekici nicelikte olmasının da İznikmid'deki iş hayatının canlılığına yorulabileceği ifade edilmelidir.

d) Bazı İş Yerleri/Tesisler ve Dış Görüntü

Az önce söz konusu edilen meslek/sanat sahiplerinin (de) çalıştıkları çarşı, dükkân ve sair iş yer ve alanlarından olmaları (harapaları bir yana) muhtemel bazıları vakıf kayıtlarına (da) yansımıştır. Çeşni kabilinden şehrin zahirî/fizik(i) yapısına da işareten bunlardan bazıları (esasen KK.579'a ve kısmen/tekraren TT.733'e- göre) takdim olunacak olursa:

Öncelikle, çarşı ve pazarlardan, bakkallar çarşusu, pirinç bazarı, yoğurt bazarı⁶⁰ ve yukarı bazar⁶¹'in söz konusu kayıtlarda yer aldığı belirtilmelidir. Öte yandan, Kocaeli beğine ve İznikmid kadısına gönderilen yukarı bazar diye bilinen yerde hamam önünde ve Akça Mescid civarında miri gemilerde yürüyen acemi oğlan taifesinin bayramda eğlence yerleri ihdas etmelerine ve onların fesad ve şenatlerine dair şikâyet odaklı (1571 tarihli) bir hükümde, nefs-i İznikmid'de asıl çarşı ve bazarın aşağı iskelede (aşağı iskele kurbunda) bulunduğu ve dolayısıyla iskelenin halkın toplanma yeri olduğu ifade edilmektedir.⁶² Bu bağlamda, merhum yıl(lar)da, İznikmid'de esasen ticari faaliyetlerin yukarı bazarda değil aşağı iskele ve çevresinde temerküz ettiğini (ya da ettirilmeye çalışıldığını) ve buranın/ buraların oldukça hareketli/kalabalık olduğunu (ya da olmasının istenildiğini) söylemek mümkündür.

Bu hüküm ve tefsiri bir yana, söz konusu vakıf kayıtlarında Mehmed Beğ Hanı⁶³'nın adı da geçmektedir.⁶⁴ Ayrıca daha sonra da söz konusu edilecek olan Mehmed Beğ cami-i şeriflerine mevkuften yüz kırk bab dükkân ve odalar bina eylemiştir (hâsıl:23.952). Bu dükkânlar arasında, bir bab bozahane, iki bab nalband ve bir bab aşçı dükkânı da yer almaktaydı. Bu meyanda (mahsul-i) hammam da (fi-sene: 7000) zikre değerdir.⁶⁵

Tahmin edileceği üzere İznikmid'de başka hamamlar da bulunmaktaydı. Bunlardan bazıları, Süleyman Paşa Hamamı⁶⁶ MM.22'deki bir kayda göre Mevlana Muhyiddin'in bina edip Kutbeddin Çelebi'nin satın alup Genivize'deki zaviyesine vakfettiği Muhyiddin/ Kutbeddin Hamamı ve daha önce adı geçen Davud Paşa Hamamı'dır.⁶⁷

Bazı vakıf kayıtlarından da derya kenarında (bir) bozahanenin ve onun civarında mahzenlerin⁶⁸, yine bahre giden yol üzerinde mahzenlerin⁶⁹, iskele'de harab olduğu belirtilen iki mahzenin⁷⁰, Kutbeddin Hamamı kurbunda bir bezirhanenin⁷¹, kale içinde taştan oyulmuş iki havzı ve dört adet küp ile birlikte zikredilen ve ilgili kayıtlarda "elan harab" olduğu vurgulanan bir bezirhanenin⁷², debbağların çalışma koşullarına/işlerine koşut/uygun olarak Debbağhane deresi diye bir derenin ve burada dükkânların bulunduğu istihraç

60 KK.579, v.14/a. TT.733, s.366.

61 KK.579, v.14/b. TT.733, s.366.

62 MD.12, s. 62, n. 805.

63 KK.579, v.14/a. TT.733, s.365.

64 Evliya Çelebi'ye göre, "Amma cümleden mükellef mihman saray-ı Pertev Paşa, yetmiş ocak hân-ı müsafirin-i âyende vü revendegândır kim cümle binası kârgir toloz kubbe ve kurşumlu hân-ı azimdir. (...) Bunlardan mâ'ada tüccar hanlarıdır. (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (YKY), s.:40)".

65 KK.579, v.3/b.

66 KK.579, v.14/a. TT.733, s.365.

67 Evliya Çelebi'ye göre, "Cümleden Pertev Paşa hammamı, âb u hevası ve binası ve libası, dellak-ı ra'nâsı ve huddâm-ı zibâsı vardır ve hammam-ı hoş cû Rüstem Paşa, bu dahi Pertev Paşa gibi Mimar Sinan Ağa binasıdır. (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (YKY), s.:40).

68 KK.579, v.13/a.

69 KK.579, v.14/a. TT.733, s.366.

70 KK.579, v.14/a. TT.733, s.366.

71 KK.579, v.15/a. TT.733, s.367.

72 KK.579, v.14/a. TT.733, s.366.

olunmaktadır. Yine daha önce adı geçen Yukarı Bazarda dükkân⁷³(lar), derya kurbunda birbirine muttasıl dört dükkân⁷⁴, İskele mahallesinde birbirine muttasıl dükkânların (dört adet) bulunduğu anlaşılmaktadır.⁷⁵ Burada zikredilmeyen vakf kayıtlarında mevcut çok sayıda başka dükkân(lar)ın olduğu da belirtilmelidir.⁷⁶ Bu meyanda Abdüsselam Bey'in adını taşıyan bir çeşmenin bulunduğu da ifade edilmelidir.⁷⁷

Öte yandan, şehirdeki değişim açısından da dikkat çekici olduğu belirtilmek üzere, bir bakıma, İznikmid'den dışarıya gelir transferini de gösteren Genivize'deki Kutbeddin zaviyesi ile ilgili olan (KK.579'daki) bir kayıta, İznikmid'de talebeye mevkuf üç dükkânın harab olmasından ve dükkânlar altında olan arz üzerinde miri tarafından bina olunan KK.49'da karşımıza çıkacak olanlardan olması muhtemel iki adet asiyabdan ve şehrin büyümesine ya da iskân alanının genişlemesine işaret olarak kabul edilebilecek olan üç tarafı tarık-ı amm ve bir canibi hamama muttasıl olan bir arz-ı haliye üzerinde on iki aded evler bina olunmasından söz edilmektedir.⁷⁸

e) Diğer Bazı Müesseseler ve Gelir Kaynakları

Buraya kadar yazılanlardan da anlaşılacağı üzere İznikmid nefsinde çok sayıda (değişik zamanlarda/tarihlerde yapılmış olan) büyüklü küçüklü müessese/vakıf eseri de ve bunlara mahsus gelir kaynağı da bulunmaktaydı. Herşeyden önce mahalle adlarından bunu anlamak mümkündür. Bu çerçevede, M. Yenice Mescid (n.d. Ak Mescid), M. Mescid-i Cedid, M. Cami, M. (Bayezid Beğ n.d.) Baba Tekkesi, M. Cami-i Mehmed Beğ, M. Mescid-i Sinan Beğ, M. Mescid-i Çarşu ve M. İmaret zikre değerlidir. Bu meyanda, söz konusu mufassal/ icmal tahrir defterlerinde nefis/mahallat fasıllarındaki mahalle adlarında yer almayan ve fakat daha önce mahalle faslında da vurgulandığı üzere vakıf defterlerindeki (esasen 16. yüzyılın ortalarına ait olan KK.579'daki) kayıtlarda mahalle adıyla ya da yalın olarak anılan ve aslında o zamanlar her müslüman mahallesinde bulunması da gereken mescidler de hatırlatılmalıdır. Bu cümleden olarak imamına (mukata'alı) bağlar ve bağçeler⁷⁹ ve (imamının cüz tilaveti için iki bin akçasının Mutaf Hızır'a ait olduğu vurgulanmak üzere)

73 KK.579, v.14/b. TT.733, s.367.

74 KK.579, v.15/a. TT.733, s.368.

75 KK.579, v.14/a. TT.733, s.365.

76 Bu tespitler seyyahların gözlemleri ile örtüşmektedir. 17. yüzyıla ait tasvirler, -bunun daha önce de yazıldığı hatırlatılmak üzere- Tavernier'in "çok sayıda gemi inşa tezgâhı ve kereste ticarethanesi bulunmaktadır" mealindeki ifadesinde de işaret edildiği gibi İznikmid'in -esasta- özellikle ticarî açıdan gelişmiş mamur bir şehir olduğu izlenimini vermektedir. Benzer şekilde E. Çelebi, "mamur ve abadan bir şehir olduğunu, Grelot ise İstanbul hariç bütün şehirlere tekaddüm ettiğini, halkın genellikle ticaretle uğraştığını vurgulamaktadır. Burada, XVIII. yüzyıl seyyahlarının da İzmit'in mevkiini genellikle medhettikleri ve ticaretinin faal olduğunu ifade ettikleri belirtilmelidir. (B. Darkot, a.g.m., s.: 1253). Bu çerçevede, Evliya Çelebi'nin gözlemleri, -bir kısmının nüfus faslı ile ilgili olduğu vurgulanarak- daha ayrıntılı biçimde yazılacak olursa: "Ve iskelesi guya Mısır benderidir ve ankâ bazarganlar vardır. (Yeniçeri serdarı ve sipah kethüdayeri ve müftisi ve nakibü'l-eşrafı ve ayan (u) eşrafı gayet çokdur.) Çoğu kereste bazarganlarıdır. (Guna-gun akmişe-i fahireler giyer muhteşem yeniçeri oturakları ve korucuları vardır.). (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (YKY), s.:39). "... Bu hanlardan mâ'ada İskele başında cümle iki yüz aded kereste ve gayri metâ mahazinleridir ve cümle bin yüz aded dükkân ehl-i hiref-i gûnâ-gûndur ve kırk aded münakkaş kahvehaneleri vardır. Serdar kahvesi (...) Bunlar tabi civanlarıyla meşhur kahavilerdir. Amma bu şehrin kârgir bina bezzazistanı yoktur. Lakin tüccar hanlarında cümle zî-kiymet giran-baha şeyler bî-baha bulunur. Ve Hünkâr Sarayı kurbunda Tershane-i âmiresi vardır. (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (YKY), s.:40)". Katip Çelebi'ye göre de İznikmid, suru olmayan, iskelesi ünlü olan, camileri, hanları ve ayrıca bağçeleri bulunan, Kocaeli sancağının merkezi olmakla, sancak beyinin oturduğu bir yerdir (Katip Çelebi, Cihannüma, s.: 662). Bkz. B. Darkot, a.g.m., s.: 1253.

77 Öte yandan yine Evliya Çelebi'ye göre "Bu şehrin cemi' haneleri mürtefi bayırlar üzere vâki' olup pencereleri kible canibinde deryaya nazırdır. Ve cümle esvakları serapa beyaz taş ile kaldırım döşelidir. Cümle hanelerinin enseleri dağlardır ve dağlar üzere bağlardır. (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (YKY), s.:40)". Texier'e göre de, "Burada Osmanlıların meydana getirdikleri eserler sanatkâra ancak bir sanat hissi veriyorsa, tabiat da buna karşılık daima zinde, daima azametli ve görkemli bir görüntü sergiler. Terebentin (çam) ağaçlarıyla gölgelemiş tepeler, ölülerin mezarlarını saran gürbüz, siyah serviler, her evi süsleyen yeşil bahçeler, bu şehre, içine girildiği zaman bayıltn şen ve süslü bir görüntü verirler. (C. Texier, a.g.k. ve c., s.: 112)".

78 KK.579, v.14/a. TT.733, s.366.

79 KK.579, v.12/a. TT.733, s.362.

toplam beş bin akça vakf edilmiş olan Çeşme mahallesi mescidi⁸⁰, ceviz ağaçları, dükkânlar ve binlerce akça vakfedilmiş olan Hacı Hurma mescidi⁸¹, bilvesile daha önce de adı geçen ve esasen mevkufu ceviz ağaçları ile dikkat çeken Kertil mahallesi mescidi⁸² ve ayrıca Abdüsselam Beğ mescidi⁸³ zikredilebilir.⁸⁴

Öte yandan, yine vakıf kayıtlarına göre yazıldığı hatırlatılmak üzere Cami-i Mehmed Beğ mahallesine de adını verdiği anlaşılan ve daha önce de bilvesile zikredilen Mehmed Beğ İznikmid nefsinde bir cami, beş adet misafirhane, on adet hücre ile bir zaviye ve bir karbansaray yaptırmıştı.⁸⁵ Bu meyanda İznikmid nefsinde Abdüsselam imareti⁸⁶ ve İznikmid medresesi de zikre değerdir. Bu cümleden olarak, Kızılca Elma karyesinin bir kısmı (an-karye), İznikmid ve havalisinde pek çok vakfı/mevkufatı bulunan Süleyman Paşa tarafından bu medreseye vakf edilmişti.⁸⁷ Mevlana Muhyiddin Mehmed bin Lütfullah da İznikmid nefsinde beş hücreli bir medrese ve Süleyman Paşa hamamı kurbunda bir muallimhane bina ederek bunların cihetleri için de yirmi iki dükkân(lı) tevliyeti evladına meşruten vakf etmişti.⁸⁸

İznikmid'de, söz konusu vakıf kayıtlarında, hem eğitim/öğretim faaliyetleri ve hem de para vakıfları açısından, (esasen vakıf tahrir defterlerinin tedvin tarzına müsteniden, değişik zamanlarda/tarihlerde yapıldıkları da belirtilerek) muallimhanelerin özellikle dikkat çektiği ifade edilmelidir. Bundan mülhem olarak, başka yerlerde de muallimhaneleri bulunan, bölgesel etkinliğe sahip Şeyh Muhyiddin kuvvetle muhtemel İznikmid nefsinde (Sultan Bayezid Han'a atıfla) muallimine yevmi üç akça tahsis edilen bir muallimhane bina etmişti.⁸⁹ Yine Hacı Hasan, zaviye kurbunda muallimhane ve tevliyet cihetine, (Abdüsselam Beğ mescidine) ve saireye (de) mahsusen, mevkufu hücreler, dükkânlar, mahzenler ve dört bin akçe olan bir muallimhane bina etmişti.⁹⁰ Ayrıca, Hacı Muslihiddin, Çarşu Mescid kurbunda bir muallimhane bina ederek levazımı ve masarifi (ve bakisi evladı) için otuz bin akça ve Kutbeddin hamamı kurbunda bezirhane ve bir bağçe tevliyeti aslah evladına meşruten⁹¹; Hasan veled-i Musa Kertil mahallesinde bir muallimhane bina ederek, cihet-i muallim (fi-şehr: 100), cihet-i tevliyet (fi-sene: 100), (baki kalan, meremmet ve sair, levazım gibi) masrafları ve ayrıca Kertil mahallesi mescidine "her senede şem" (atmış akça) için on bin akça tevliyeti evladına meşruten⁹²; Hüseyin Dede adlı bir kişi de mektep muallimine her sene iki hatm tilavet etmesi için bin üç yüz akça⁹³ vakf etmişti.

Bu meyanda, malum KK.579'a istinaden mescid ve muallimhanelerin ve imam ve muallimlerin esasen gelir kaynaklarının çeşitliliği (ya da ek gelir kaynakları) adına yazılacak

80 KK.579, v.12/a.

81 KK.579, v.13/a. TT.733, s.364.

82 KK.579, v.14/b. TT.733, s.367.

83 KK.579, v.13/a. TT.733, s.364.

84 Evliya Çelebi'ye göre, "Cümle yigirmi üç mihrabdır. Cümleden kadim çarşu içinde Mahkeme Câmi'i bir minareli (...) örtülü cema'at-i kesireye malikdir. Ve leb-i deryada Pertev Paşa Câmi'i, selâtin câmi'i-misal kurşum kubbeli ve minareli câmi'i-i ruşendir. Süleyman Han veziri Pertev Paşa yedi sene hâkim olup inşa etmiştir. Gayet ruşen ve müzeyyen camii-i latifdir kim Koca Mi'mar Sinan binasıdır. Ve Mehmed Bey Câmi'i ve Alaeddin Beğ ve Abdüsselam Câmi'leri Mimar Sinan binasıdır. Bu camii'lerden mâ'adâ mesacidlerdir. (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (YKY), s.: 40). Texier'e göre," en eski cami Sultan Orhan Gazi tarafından çevrilen bir Rum kilisesidir. En büyük cami ise, Büyük (Kanunî) Sultan Süleyman zamanında, Pertev Paşa'nın yaptırdığıdır. Bu camii, tersanenin girişindeki kapıya yakın yerdedir. Mimar Sinan bu caminin ufak ayrıntılarında bile, o sırada İstanbul'da yapılmakta olan, Süleymaniye Camiini taklit etmiştir. (Aynı mimar bir hamam ile bir de kervansaray yapmıştır.)-(C. Texier, a.g.k. ve c., s.: 112)".

85 KK.579, v.3/b.

86 KK.579, v.13/a, TT. 733, s.364.

87 KK.579, v.10/b, 11/a.

88 KK.579, v.14/a. TT.733, s.365.

89 KK.579, v. 8/a,b.

90 KK.579, v.13/a. TT.733, s.364.

91 KK.579, v. 15/a. TT.733, s.367.

92 KK.579, v. 15/a. TT.733, s.367.

93 KK.579, v.13/a. TT.733, s.364.

olursa: Hacı Hasan bin Musa esasen, Kertil mahallesinin imamı ile adı geçen mahalledeki muallimhanede muallim olanların ve Yenice Mescid mahallesi imamının cüz okumaları ve ayrıca mütevellî olanlara her senede yüz akça, mezbur mahalle mescidine ve Yenice mescidine şem için de otuzar akça verilmesi şartıyla- on iki bin akça vakf etmişti.⁹⁴ Bunlar bir yana, burada Şirin Baba zaviyesi de anılmalıdır.

Görüleceği üzere, bir önceki fasıl da nazar-ı dikkate alınarak bu fasıllarda, özne olarak, özellikle Süleyman Paşa, (Rüstem Paşa'nın kethüdası) Mehmed Bey, (Defterdar) Abdüsselam Bey ve Mevlana Muhyiddin; gelir kaynak türü olarak da (esasen) kentsel kira, kırsal/tarımsal vergi/ürün ve özellikle de istirbah gelirleri dikkat çekmektedir. Bunlarla birlikte, burada daha önce de adı geçen İznikmid'de de görev yapan Pertev Paşa ve bittabi 16. yüzyıl ortalarında İznikmid'in vaziyetine/gelişimine işaret eden onun cami, çeşme, hamam, medrese, kervansaray ve aşhaneden oluşan İznikmid'in Osmanlı ordusunun geçiş yolu üzerinde bulunmasına da delalet eden ve Mimar Sinan eseri olarak kabul edilen menzil külliyesi de zikredilmelidir.

f) Diğer Şehir Gelirleri ve Bunların Tahsisatı

İznikmid şehrinin/nefsinin (diğer) gelirlerine ve bunların tahsisatına bakılacak olursa: (Daha önce de bilvesile belirtildiği üzere) İznikmid nefsinin gelirlerinin inceleme kesitimizde/tarihlerimizde kâhir ekseriyetinin sancak beyine tahsis edildiği görülmektedir. Bu çerçevede (1530 tarihli) -TT.438'de, mirliva haslarına ilişkin olarak, topluca "Mukata'a-ı iskele ma'a bac-ı bazar ve bozahane⁹⁵ ve meyhane ve resm-i arus ve bad-ı heva-ı nefs-i şehir ve resm-i ağnam-ı şehirlüyan ve bezirhane⁹⁶" grubuna mahsusen 58.400 akça ve ayrıca, "ispençe-i gebran-ı iskele-i İznikmid", fi-sene 975- kayıtlıdır. İstihraç edileceği üzere, şehre ait gelirler sadece bunlardan ibaret değildir. Mesela padişah hasları arasında "resm-i kile-i nefs-i İznikmid (4.000)" ve "mukata'a-ı kapan-ı meyve-i İznikmid (fi-sene 4.000)" yer almaktadır. Bunlar bir yana, MM.550'de -TT.438'de, sancak beyine tahsis edilen şehri 58.400 akçalık gelirin ayrıntılı dökümü bulunmaktadır. Buna göre, "mukata'a-ı bac-ı bazar-ı nefs-i şehir", -fi-sene- 6.694; "mukata'a-ı iskele ve meyhane ve bozahane", -1.400 akçalık imam hissesi (eimme-i şehir) hariç- 49.500; "resm-i ağnam-ı şehirlüyan", 232; "bezirhane", -kit'a: 4, fi: 20- 80; "bad-ı heva ve cürm-i cinayet ve resm-i arus-ı nefs-i şehir", 1.888; "resm-i zemin", 6 akçaydı. Bu meyanda daha önce söz konusu edilen- Depecik mahallesinin mülk/vakıf olduğu da hatırlanmalıdır.

(1625 tarihli) KK.49'da ise hass-ı mirliva olarak İznikmid nefsinden sancak beyine tahsisen, bazı tesmiye ve terkip değişiklikleri ile "mahsul-i mukata'a-ı iskele-i İznikmid ve gümrük-i iskele-i Boğaz-ı Cendere, ma'a bezirhane ve resm-i ganem-i şehirlüyan", (daha önce (MM.550'de) "mukata'a-ı iskele ve meyhane ve bozahane" kategorisinde 1.400 akçalık eimme hissesinin kayıtlı olduğu hatırlatılmak üzere) 1.400 akçalık Süleyman Paşa Camii imamı hissesi hariç 46.000; "mahsul-i bac-ı bazar" (ve saire), 6.000; "mahsul-i mukata'a-ı şemhane ve resm-i fucı-yı gebran ve mukata'a-ı bozahane", 14.000; "bad-ı

94 KK.579, v.15/a. Öte yandan, Evliya Çelebi'ye göre, "Darü'l-hadis ve medrese ve kurrâ yoktur. (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (YKY), s.: 40)". Texier'e göre, -19. yüzyıla ilişkin olduğu hatırlatılmak üzere- "Şehrin nüfus ve ticaretine oranla (bu eserler cami, hamam, kervansaray vs), hiçbir sanat değeri arz etmezler. IV. Murat'ın yaptırdığı, bahçelerle çevrili saraydan hiçbir iz kalmamıştır. (C. Texier, a.g.k. ve c., s.: 112)". Yine O'na göre "İzmit harabeleri ayrıntılarıyla incelenirse bir eski eser meraklısına, silinmiş bir medeniyetin karışık ve belirsiz anılarından fazla bir şey hissettirmez.(C. Texier, a.g.k. ve c., s.: 112)".

95 Bozahane, Osmanlı şehirlerinde bir çeşit toplantı ve eğlence yeridir. Bkz. Özer Ergenç, "16. Yüzyıl Ankarası: Ekonomik, Sosyal Yapısı ve Kentsel Özellikleri", Tarih İçinde Ankara, Ankara 1981, s. 56.

96 Bezirhanenin farklı tarifleri yapılmıştır. Bunlardan birine göre tabaklanmış büyükbaş hayvan derilerinin yumuşatılıp terbiye olunduğu yerdir (H. Sıdkı Köker, "Vakıflar Tarihinde Tosya" VD., V (1962), s. 260). Bir diğerine göre ise bulgur değirmenidir. (Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara 1989, s. 141). Öte taraftan bezirin keten tohum yağı olduğu da bilinmektedir. (Bkz. Kâmûs-ı Türkî, s.284). Bu cümleden olarak, Kocaili(n)de bu işletmelerde keten işleniyor olması muhtemeldir.

heva-ı şehri ma'a resm-i arus-ı şehirlüyan-ı nefsi- İznikmid", 10.000 ve yine ayrıca "mahsul-i ispençe-i gebran-ı nefsi- İznikmid", 2.000 akça kayıtlıdır. Görüleceği gibi 2.000 akça hariç bunların toplamı 76.000 akça etmektedir.

Anlaşılabileceği üzere (kabaca 16. yüzyılın ilk çeyreğinden 17. yüzyılın ilk çeyreğine uzanan) yaklaşık olarak yüz yıllık bir sürede, enflasyon farkı dikkate alınmaksızın (ya da nominal olarak), sancak beyine mahsus, esasen mukataa olarak kayıtlı olduğu hatırlatılmak üzere (mukayyed) toplam gelir de bir artış söz konusudur. Bu düzlemde bac-ı bazarın azalmış olması bir yana, bad-ı heva grubundaki fevkalade artış malum nüfus ve asayiş problemlerinin çoğalmasına işaret edercesine özellikle dikkat çekmektedir. Bu meyanda, söz konusu tahsisata istinaden İznikmid şehrinde asayişin sağlanmasında sancak beyinin yetkili olduğunun anlaşıldığı da ifade edilmelidir⁹⁷.

Ayrıca, KK.49'da İznikmid'e mahsus diğer gelir kalemleri de toplam 39.800 akça olmak üzere "mahsul-i kapan-ı meyve" -der-nefs-i şehri-i mezbur, 15.000; "mahsul-i asiyabha-ı nefsi- şehri", -bab-5, resm- 18.000: "mahsul-i bac-ı keyl-i şehri-i mezbur", 5.200; "mahsul-i iskele-i Baş", 1.600 akçaydı. Bu kalemler arasında asiyablar ve özellikle "mahsul-i kapan-ı meyve"deki TT.438'e göre fevkalade artış özellikle meyvecilikteki gelişime işareten dikkat çekmektedir. Görüleceği üzere, ilgili/mevcut veriler; daha önce meslekler faslında esasen yazıldığı ve şimdi tekiden vurgulandığı belirtilmek üzere İznikmid nefsinde esas itibarıyla şehre mahsus sınaî ve ticarî (ve kısmen de zirai) mal/mahsul ve hizmet üreten/veren pek çok iş alanının/kolonun varlığına (ve bunlardan bazılarının da gelişmişliğine) delalet etmektedir.

Sonuç

Buraya kadar yazılanlardan da anlaşılacağı üzere daha önce nüfus faslında yapılan niceliksel değerlendirmeler (tavsif) kısmen bir yana İznikmid esasen niteliksel olarak bir şehir hüviyeti/statüsü taşıyordu. Nitekim daha önce yapılan tariflerden de çıkarılacağı üzere, şehrin belirleyicileri arasında, nüfustan başka ve hatta ona tekaddüm eden idari ve ticari faktörlerin bulunduğu da unutulmamalıdır⁹⁸. Daha açık bir ifadeyle, idari ve ticari kıstaslar silsilesinden olarak, şehirlerde, sancakbeyi ya da bir kadî'nin bulunması, nüfusun mühim bir kısmının geçimini tarım dışı uğraşlarla sağlaması ve bittabi pazar faaliyetlerinin olması gerekmektedir⁹⁹.

Öte yandan, İznikmid şehri esasen, niceliksel verilerin de işaret ettiği üzere yaklaşık yüzyıllık bir süreçte deprem gibi hayatî bir dezavantajına rağmen¹⁰⁰ büyümüştür.

97 Ayrıca, Kocaeli Sancağı Beği Ali'nin subaşlarının şehrin hıfzı için gece kol gezmeleri -ve kasaba-ı İznikmid'den bazı kimselerin buna mani olmaları (ve bunların küreğe gönderilmesi)- hakkında İznikmid kadısına gönderilen (Aralık 1559 tarihli) bir hüküm için bkz.: MD. 3, s. 252, n. 569. (3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:12, Ankara 1993).

98 16. yüzyılın sonlarında bile vergi mükellefi yüzün altında olan Silifke'de, İçel beyinin oturduğu, iki kale ve mühim işyerlerinin bulunduğu bilinmektedir. S. Faroqhi, a.g.k., s.: 12.

99 S. Faroqhi, a.g.k., s.: 12-13. Aynı yazar, "Ankara ve Çevresindeki Arazi Mülkiyetinin ya da İnsan Toprak İlişkilerinin Değişimi" Tarih İçinde Ankara, 1981, Seminer Bildirileri, Ankara 1984, s.: 65. Zaten, kent ile kasaba arasındaki fark zayıftı, bu fark daha çok yerleşmeye mal edilmiş yönetim göreviyle koşullanmıştı ve zaman içinde de değişime uğradı. Belgelerde ve tarih yazılarında birkaç yüz evi barındıran kentler hakkında bilgilere rastlanır; başka kaynaklarda ise iki-üç bin nüfuslu büyük kasabalar köy olarak tanımlanır. M. M. Cerasi, a.g.k., s.: 57.

100 İznit'in serencamında, stratejik konumu, tabii zenginlikleri ve bu potansiyel ile gelişmesi/geliştirilmesi ve fakat bu gelişmeyi bazen dizginleyen, bazen engelleyen ve hatta bazen de yok eden- deprem gerçeği, kısaca insan ve deprem mücadelesi göze çarpmaktadır. Bu cümleden de olarak; daha önce de atıfta bulunulan, IV. yüzyıl ortalarında vukubulan depremle ilgili Texier'in naklettikleri; -bunların bu depremle olan ilgisi ve güvenilirliği bir yana- hem geçmiş, hem günü ve hem de geleceği hayati olarak ilgilendirmesi ve etkilemesi, daha açık bir deyişle, "deprem tekerrür eder" gerçeğini yansıtmaları ve bu bağlamda 17 Ağustos'ta yaşananları hatırlatması, bakımından özellikle işlenmeye değerdir. "(Şehrin en şiddetli depremden zarar gördüğü yıl miladî IV. yüzyıldır.) O zamanın bütün yazarları, bu felaketten gayet acıklı bir şekilde söz ederler. Libanius ve Ephrem, İznit'in son günlerini dile getiren şiirler yazmışlardır. Libanius 354

Başka bir deyişle, İznikmid'in avantajları, tabiri caizse, söz konusu dezavantajına/dezavantajlara galebe çalmıştır. Bu avantajlar arasında malum olduğu üzere coğrafi konumunun/fizik(i) yapısının ve bittabi (yer altı ve yer üstü) tabii kaynaklarının zenginliğinin önemli bir yeri vardır.

Bu çerçevede hemen ifade etmek gerekirse; aslında, geleneksel dünyanın/zamanın en önemli temsilcilerinden biri olan ve dolayısıyla söz konusu (eski) dünya ve zamanı, (o çağların bağlamında yaptığı tespitler ve geliştirdiği nazariyeler ile) modern insanlar için anlamlı ve anlaşılır kılan (ya da aydınlatan) İbn Haldun'a (Ö.T.:1406) göre (de); şehir(ler) kurulurken göz önünde bulundurulması gereken hususlar esas itibarıyla, İznikmid'i tasvir edercesine şunlardır:

a) Savunması kolay olmalı. Bunun için sarp kayalık, nehir ya da deniz kenarı tercih edilir. Böyle yerlerdeki şehirleri saldırganlardan korumak kolay olur.

b) Havası iyi olmalı. Durgun hava veya bataklık civarındaki pis kokular şehircilik açısından sakıncalıdır.

c) İhtiyaçların karşılanmasına elverişli bir yer olmalı. Yetecek kadar su bulunmalı. Şehir halkının gıdasını sağlamak için çevrede otlaklar, ekime ve dikime müsait arazi bulunmalı.

d) Gerek yakıt, gerek kereste ihtiyacının karşılanması için şehir ormana yakın bir yerde kurulmalı.

e) Ulaşımın kolay olması için deniz kenarındaki dağ başları ya da aşiretlerin kalabalıklar halinde yaşadıkları sahiller tercih edilmeli. Zira baskına karşı buraların korunması kolay olur.¹⁰¹

ylında yazdığı bir şiirde, İzmit harabelerini dile getirir: "Daha dün bir şehir; fakat bugün topraklara girmiş olan İzmit, sessizlik içinde ağlamalıdır. Onu süsleyen nice genel, özel binalar, birbirinin üstüne devrildiler! Tersaneden bahçelere kadar hepsi harap oldu. Onu ünlü yapmaya yeten mahkemeleri, birçok tapınakları, hamamları, sarayları, tiyatroları kalmadı. Güneş tam tepedeydi. O zaman şehrin bekçi tanrıları tapınakları terk etmişlerdi, şehir kılavuzsuz bir gemi gibi batıyordu. Duvar duvar üstüne, direk başka bir direğin üzerine, dam öbür dama düşüyor ve hatta temeller tahrip oluyordu. En önce tiyatro gürlütülü bir şekilde çöktü. Yangın başladı, çatılardan alevler dağılıyordu; Babil surlarından daha sağlam olan "yarış binası" yıkıldı. Aç olan yabanî hayvanlar serbestçe dışarı çıktılar. Kemerler, müzeler, lütf ve merhamet tapınakları ve imparatorun adını alan büyük hamam, hepsi, bu korkunç felaketin ortasında hayalet gibi dolaşıyorlardı!..." Ammien Marcellin'in bu İzmit depremine dair açıklamaları olmasaydı, diğer yazarlardan bu şehrin binaları hakkında bir şey öğrenemeyecektik. Depremden şöyle söz eder: Bu korkunç depremlerin felaketli günleri Makedonya'yı, Asya'yı, Pont'u tahrip ettiler ve artçı sarsıntlarıyla birçok şehir ve dağı yıktılar. Bunca genel musibet arasında, Bitinya'nın başkenti olan İzmit (Nicomedie)'in, harabelerini hatırlamalıyız: "24 Ağustos sabahı daha gün doğarken gökyüzü koyu bulut yığınlarıyla kapanarak güneşin ışığı, en yakın eşyayı ayırt ettiremeyecek derecede kayboldu; sonra, sanki tanrıların biri yıldırım indirerek, dünyanın dört köşesindeki rüzgarları harekete geçirdi, korkunç bir fırtınanın gürlütüleri, kıyıya doğru çoşan dalgaların iniltisi duyuldu. Bunlara kasırgalar, ateş almış buhar selleri ile korkunç depremler eklendi ve şehirle beraber etrafının da altı üstüne geldi. Tepenin yamacında bulunan evlerin çoğu birbirinin üstüne düştü ve bu ürpertici yıkılmanın seslerini her tarafa yansıtılar. Dağların tepelerinde, kadınlarını, çocuklarını, akrabasını arayanların çığlıkları yankılanıyordu." Kısaca, günün üçüncü saatinden çok evvel karanlık kaybolarak hava açıldığı zaman, felaketin bütün görüntüleri ortaya çıktı. "Yıkıntılar altındaki çaresizler ezilerek öldüler; omuzlarına kadar gömülmüş diğerleri de yardım gelmediğinden hayatlarını kaybettiler. Üstüne düştükleri yüksek ağaçlar üzerinde asılı kalanlar da böyle oldu. Aynı darbe ile ölen birçok adamın cesedi birbirine karışmıştı. Bazıları korkudan ve bazıları da evinin yıkıntıları içinde kalarak açlıktan öldü. ... Eğer yangınların şiddeti, elli gün ve elli gece devam ederek ne varsa hepsini yok etmeseydi, tapınakların ve özel konutların büyük bir kısmını kurtarmak mümkün olacaktı. ..." C. Texier, a.g.k. ve c., s.: 105, 106, 109. Tabiiyle, İzmit, -Osmanlılar döneminde- 1509, 1567, 1719'da -ve daha sonraki tarihlerde- meydana gelen depremlerde de büyük zarar görmüştür. İşte, bunlardan da dolaydır ki, -daha önce de yer yer vurgulandığı üzere-, İzmit, hem Türk hâkimiyetinden önceki ve hem de sonraki dönemlere ait tarihi eserler bakımından fakirdir. Bitinya krallarının ve Roma imparatorlarının yaptırmış olduğu binalardan hemen hiçbir eser kalmamıştır. Eski surlardan, şehir içinde Orhan tepesi civarında rastlanan parçalar, iri bloklardan oluşan temel kısımları olup, üst kısımları genellikle ortadan kalkmıştır. ... Öte yandan, Türk dönemi eserleri cümlesinden olarak; camilerin en önemlisi, Evliya Çelebi'nin Mahkeme camii adıyla yadettiği Pertev Paşa (bugünkü adıyla Yeni-Cuma) camiidir. Ayrıca, -yine Evliya Çelebi tarafından zikredilen camiler arasında geçen ve 1894'te depremde yıkılmış iken, II. Abdülhamit tarafından yeniden inşa ettirilmiş olan- Mehmed Bey camii de kayda değerdir. (Bkz.: B. Darkot, a.g.m., s.: 1254, 1255). Ne yazık ki, 17 Ağustos 1999 tarihinde meydana gelen büyük depremde Yeni Cuma (Pertev Paşa) Camii'nin minaresiyle Fevziye (Mehmed Bey) Camii'nin çatısı da hasara uğramıştır... Bu meyanda Mehmed Bey Camii'nin yeniden yapıldığı ifade edilmektedir. Bu cümlelerden de olarak, burada, İzmit'teki Osmanlı dönemine ait pek çok tarihi eserin tekrar tekrar yapılmasından dolayı, söz konusu eserlerin ilk yapım tarihlerinin tespitinde, sıkıntılar çekildiği ve bittabi ihtilafların ortaya çıktığı da belirtilmelidir.

101 Süleyman Uludağ, İbni Haldun, Ankara 1993, s.: 143. Burada -son kısmının daha önce de yazıldığı

Bu bağlamda esasen İznikmid'in söz konusu avantajlı vaziyet ve şartlarına işaret etmesi bakımından Hoca Saadettin'in (Ö.T.:1599) yazdıkları (da) zikre değerdir. O'na göre "... güzel bir belde olup, havası gayet iyi, çevresi de pek sevimlidir. Dört fersah uzağında bulunan geniş bir alan halkın mesire yeridir. Bunun ortasında büyük bir kuyu vardır. Anlatılmaya kalkışılrsa yine bir destan olacak kadar renkli, ağaç denizi denilen ormanı ise, şehrin hemen yanı başında bulunmaktadır. Burasını bahr-i Firenk ve Rum'a bağlayan körfeze Dil adı verilir ki, güzel eserlerle süslü İzmit kalesi, onun kenarındadır."¹⁰² Bu düzlemde, yine Hoca Saadettin'e göre "Bu tarihlerde İzmit çevresinin diğer bölgelere göre daha zengin ve bakımlı oluşunun bir sebebi şudur: Osmanoğulları kendilerini göstermeye başladıkları zaman, mal ve mülk sahibi kâfirlerin bir kısmı asil yurtlarını bırakıp, bu yöreyi daha güvenli, korunması öngörülen bir bölge olarak tanıdılar ve buraya göç etmişlerdi. Aynı zamanda burası, dara gelindiği vakit, deniz yoluyla kaçma kolaylığına da sahip bulunuyordu. Böylece birbirini destekleyerek burada yurt tutmuşlardı. Bir başka sebep de, Belakonya'ya ait olduğu Belako adıyla tanınan yörede bir çok imkânların varlığıdır. Sıcak kaynak suları, bütün uyuz ve benzeri deri hastalıkları ile sinir ve bünye marazlarına iyi gelmekte olduğu tecrübelerle bellendiğinden, çevreden gelen halkla dolup taşmakta ve tutulmaktadır. Bu ılıcanın kuruluşu ve ilk yapısı, halkın gösterdiği ilginin aslı konusunda, haberleri rivayet edenler şöyle hikâyeye etmektedirler. ..."¹⁰³

Bu kitabî tespit ve tefsirlerle de mutabık olarak, hem kara ve hem de deniz ulaşımı açısından stratejik öneme sahip olan İznikmid, daha önce köprücüler faslında ayrıntılı olarak işlendiği hatırlatılmak üzere öncelikle, ticarî (ve aynı zamanda askeri) imkân ve faaliyetleri için sembolik bir ifadeyle, Anadolu'nun kapılarından biridir. Bundan da mülhem olarak Osmanlılar zamanında, özellikle İstanbul'un fethinden sonra, İran ve Elcezire yolları üzerinde başlıca konak yerlerinden birisi ve Anadolu'dan gelen kervanların dağılım merkezi olduğundan önemi gittikçe artmıştır. İkinci olarak, özellikle (Cezair-i Bahr-i Sefid Eyaleti'ne bağlı bir idari birim olarak) denizlerdeki (askeri) faaliyetler dikkate alındığında hayatiyeti biraz daha belli olacağı üzere, bir önceki madde ile de ilgili olarak, malum da olduğu üzere (liman ve tersanesiyle) ormanlık bir bölgede yer almaktaydı; tabiiyle kereste/odun ticareti ve gemi inşaatlığı hayli ilerlemişti. Bu cümleden de olarak; tabii kaynakları/zenginlikleri kapsamında İznikmid'de/n 16. ve 17. yüzyıllarda, belgesel kaynaklara da yansıdığı üzere yerel ihtiyaçların karşılanmasının dışında, bazı tarımsal ürünler ve bunların ihracı (da) bir yana gemicilikten, inşaatçılığa, bağçecilikten, arabacılığa ve topçuluğa kadar çok farklı ve çeşitli işlerde kullanılmak üzere kereste ve ayrıca (yakıt)/odun temin edilmekteydi.¹⁰⁴ Öyle ki, bu tabii/fizikî imkânlar ve bittabi zenginlikler (de), esasen geleneksel düzenlerin (teknolojik ıskellikten doğan) en önemli engellerinden biri olan ulaşım/taşıma problemini çözebilmek (ya da alternatif yollarla ulaşım/taşıma işini biraz daha kolaylaştırabilmek) için (Osmanlı Devleti'nde benzer başka örnekleri de bulunan) ve daha önce "tarihçe" faslında işlenen Sakarya Nehri'nin Sapanca Gölü'ne, bu gölü de İznikmid körfezine bağlama (kanal) projesini inceleme kesitimizde (de), gerçekleştirilememiş olsa da gündeme getirmiştir¹⁰⁵.

hatırlatılmak üzere- "ab (u) hevasının letafetinden halkı sağlardır ve reng-i rûyları ağlar (dır). ... Ve şehriçre camî'lerde ve çeşmelerde cerayan eden Paşasuyu ab-ı hayattan nişan verir, bu dahi meşhurdur. (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (YKY), s.:40)" alıntısı kayda değerdir.

102 Hoca Saadettin Efendi, Tacû't-Tevarih (Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu), Cilt: I, s.: 58-59.

103 Hoca Saadettin Efendi, Tacû't-Tevarih (Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu), Cilt: I, s.: 62.

104 Texier de -19. yüzyılda- "Bu şehir, çok güzel yeri, ormanlara yakınlığı ve halkın çalışkanlığı sayesinde, önceleri sahip olduğu önemini kaybetmemiştir. O şimdi Küçük Asya'nın önemli bir şehridir. (C. Texier, a.g.k. ve c., s.: 110.)" demektedir.

105 Bu hususta Selaniki Mustafa Efendi'nin (Ö.T.:1599/1600) yazdıkları kayda değerdir. O'na göre "(Sakarya suyu ve Sabanca gölü İznikmid deryasına cari olmak hususudur ki görülmeğe gidildi.) Ve bu esnada İznikmid deryasına cari olacak Sabanca gölü ve Sakarya suyu için hafr olunacak Hendek üstüne Sadriazam Sinan Paşa hazretleri kendüler bizzat re'ye'l-ayn görmek iktiza eyledüğü paye-i serir-i a'lâya arz olunup izn-i hümayun ile sadriazam hazretleri Kapudan Hasan Paşa baştardasına girüp ve serdar Ferhad Paşa ve Anadolu Kadiaskeri Ali Çelebi Efendi ve dahi erkân-ı devletden lazım olanlar umur-ı mühimme görmeğe ma'an gitmek ferman olundu. Salı gün divan-ı âliden kalkıldığı gibi çekdürüp gitdiler. Allah ta'âla düşvar işlerin asan eyleyüp, hayr u saadetle avdet müyesser ola. "Vezir Nişancı Mehmed Paşa hazretleri mesalih-i

TABLO:1/16. ve 17. YÜZYILLARDA İZNİKİD'DEKİ MAHALLELER VE NÜFUSA İLİŞKİN VERİLER

Mahalleler	Hane MM550	Hane TT438	Hane KK49	Mücerred MM550	Mücerred TT438	Mücerred KK49	Muaf/Nitelikli MM550	Muaf/Nitelikli TT438	Muaf/Nitelikli KK49	Nefer MM550	Nefer TT438	Nefer KK49
1-M.Turudoğlu/ Torudoğlu	21	21		14	14		6	6		41	41	13
2-M.Sendel/ Sindel	35/34(a)	35		10	10		12	12		56	57	25
3-M.Hamza Fakih	27	27		21	21		6	6		54	54	24
4-M.Çarşu	14/13	13		3	3		7	7		23	23	26
5-M.Çeşme (Muhtemelen KK. 49'da M. Baş Çeşme)	31/29	29		6(b)	5		8	8		44/42	42	33
6-M.Kazı n.d. Nureddin (KK. 49'da M. Kazı)	19/18	19		15	15		12	11		45	45	19
7-M.Şeyhler	17/16	16		5	5		4	4		25	25	12
8-M.Hacı Hurma (KK. 49'da M. Hurma n.d. Şeyh)	34	34		20(c)	20		7	7		61/60	61	35
9-M.Yenice (KK. 49'da M. Yenice n.d. Ahmedçik)	13	13		6	6		1	1		20	20	17
10-M.Kerti (KK. 49'da M. Kertil ma'a Mescid-i Cedit)	43/42	43		13	13		5	4		60	60	75
11-M.Hacı Hasan	9/8	9		4	4		7	6		19	19	19
12-M.Hacı İbri/ Ebri/Eberi (KK. 49'da M. Hacı Ebri n.d. Çukur)	12	12		9	9		1	1		22	22	10
13-M.Yenice Mescid (MM. 550'de M. Yenice Mescid n.d. Ak Mescid), (Muhtemelen KK. 49'da M. Akça Mescid)	28/27	28		9	9		10	7		46	44	36
14-M.Cami	21	21		11d	10		14	14		45	45	

müslimine cevap vire" diyü buyuruldu. Ve Nişancı Abdülmuhyi Paşa çok zemandur müzmin maraza mübtela olup, hastalığı müştedd olmada, cümle tuğra-ı şerif meşakkati vezir-i müşarun ileyh hazretlerinin uhdesinde idi. Fi evahir-i cumadelahire, sene 999. Ve husus-ı mezbur mahalline varılıp ale't-tafsil üç günde ahali ve mi'maran ve mühendisin-i âlem olanlar ile görölüp tamam ahsen vechile mesaha ve tahmin sahih olunup mufassal u meşruh paye-i serir-i âlem-masire arz olundukda saadetlü padişah-ı âlem-penah hazretlerinin mesami'-i aliyyelerine bazı a'yân-ı saadet lisanından ahbar-ı garibe vasıl olmağla buyurulmuş ki "terk-i ehemmi ve işğal be-mühim hamakatdur. Din ü devlete lazım olur maslahat değıldür, fukara-i memleket ve zuafa-i raiyyet mihnet ü meşakket çeküp, enva-ı şedaid-i zulm ile kâr u kisb itmek lazım değıldür. Saltanat mühimmatınun ehemmi donanma gemilerin yapıdırup itmam u tekmil itmekdür, şimdiye dek odun niçe olı-geldiyse yine anun üzerine adl u dad eylemek vacibdür" diyü buyurmuşlar. Fi'l-hakika kelimü'l-mulûk mulûkü'l-kelamdur. Sadriazam hazretlerinin kendü baka-yı izzetiyçün çalışduğı kasd u sa'yi vechile tehir olunup, re'yi batıl oldu. (Selaniki Mustafa Efendi, Tarih-i Selaniki, (Hazırlayan: Mehmet İpşirli), C. I, İstanbul 1989, s. 238)".

15-M.İskele, Zimmilerdir ki, şehir altında otururlar. (MM. 550 ve KK. 49'da M. İskele kafirleri ki şehir altında otururlar)	27	27 (hane-i gebran)		8	8	4	4	4		39	39	43
16-M.Depecik	38			4			4			46+8		35
17-M.Bayezid Beğ n.d. Baba Tekkesi Utekâ-ı Bayezid Beğ der mahalle-i mezkûr												52 13
18-M.Su Kapısı Utekâ-ı Sinan Beğ												24 17
19-M. Eyne Pınarı												7
20-M.Cami-i Mehmed Beğ Utekâ-ı Mehmed Beğ												24 9/8
21-M.Mescid-i Sinan Beğ												28
22-M.Cum'a												28
23-M.Mescid-i Çarşu												49
24-M.Uruslar												95
25-M.Cedid Gebran, Kavak dimekle meşhurdur.						1						14
26-M. Debbağlar												34
27-M.İmaret												32
Yekûn	389/ 380a	347		158	152	5	108	98		646+ 8/ 643+8a	597	814e 847

a) Benim toplamım. b, c, d) Biri aynı zamanda meremmetçi. e) Cem'an neferat-ı müslimanan ma'a gebran.

KAYNAKÇA

(Kullanılan Kitabî Kaynaklar)

- Anhegger, R.; "İzmit" Mad., İ.A. (M.E.B.), V/2, İstanbul 1988.
- Aşıkpaşazade; Aşıkpaşaoğlu Tarihi, (Hazırlayan: A. Nihal Atsız), Ankara 1985.
- Bosch, Clemens; İzmit Şehri'nin Muhtasar Tarihi (Terc.: Osman Nuri Arıdağ), İstanbul 1937.
- Bostan, İdris; Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire, Ankara 1992.
- Braudel, Fernand; Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, C.: 1, (Tercüme eden: M. Ali Kılıçbay), İstanbul 1989.
- Cerasi, Maurice M.; Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygurlığı ve Mimarisi (Çeviren: Aslı Ataöv), İstanbul, 2001 (2. Baskı).
- Darkot, Besim; "İzmit" mad., İ.A. (MEB.), V/2.
- Elisseeff, Nikita; "Fiziki Plan", İslam Şehri (Haz.: r.b. Serjant- Tercüme eden: Elif Topçugil), İstanbul 1992.
- Ergenç, Özer; XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa (Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma), Ankara Tarihsiz, (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi, -Ankara Üniversitesi-).
- Ergenç, Özer; XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa (Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma), Ankara 2006.
- Ergenç, Özer; "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 1981.
- Ergenç, Özer; "16. Yüzyıl Ankarası: Ekonomik, Sosyal Yapısı ve Kentsel Özellikleri", Tarih İçinde Ankara, Ankara 1981.
- Ergenç, Özer; Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Ankara 1995.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini), Hazırlayanlar: Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, 2. Kitap, İstanbul 1999, (YKY).
- Evliya Çelebi, Seyahatname, (Tam metin), Cilt.2 (Sadeleştiren: Tefik Temelkuran v.d.), İstanbul Tarihsiz, (Üçdal Neşriyat).
- Faroqhi, Suraiya; "Ankara ve Çevresindeki Arazi Mülkiyetinin ya da İnsan Toprak İlişkilerinin Değişimi" Tarih İçinde Ankara, 1981, Seminer Bildirileri, Ankara 1984.
- Faroqhi, Suraiya; Osmanlı'da Kentler ve Kentliler (Tercüme eden: N. Kalaycıoğlu), İstanbul 1993.
- Gibbons, Herbert Adams; Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, (Osmanlıca'dan aktaran: Hüseyin Dağ-İngilizce Çeviri: Bülent Arı), Ankara 1998.
- Güneş, Ahmet; "Karakteristik Bir Osmanlı Nefsi: Gebze", Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.: 1, 1997.
- Hoca Saadettin Efendi, Tacüt-Tevarih (Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu), Cilt: I, Ankara 1999, (Dördüncü Baskı).
- İnalçık, Halil; Osmanlı İmparatorluğu, Klasik Çağ -1300-1600- (Çeviren: Ruşen Sezer), İstanbul 2004.
- İnalçık, Halil; (Seçme Eserler -II) Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I (Klasik Dönem, 1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim, İstanbul 2009 (30. Baskı).
- İnalçık, Halil; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", Osmanlılar, Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler, İstanbul 2010.
- Komnena, Anna; Alexiad -Malazgirt'in Sonrası-, (Çeviren: Bilge Umar), İstanbul 1996.
- Köker, H. Sıdkı; "Vakıflar Tarihinde Tosya" VD., V (1962).
- Köprülü, Fuad; Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, İstanbul 1986 (2. basım).
- Mantran, Robert; 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, II. Cilt, (Çevirenler: Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan), 1986 Ankara.
- Mehmed Neşrî, Kitâb-ı Cihân-nümâ, (Neşrî Tarihi), C.: I, (Yayımlayanlar: Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen), Ankara 1987.
- Selaniki Mustafa Efendi, Tarih-i Selaniki, (Hazırlayan: Mehmet İpşirtli), C. I, İstanbul 1989.
- Şemseddin Samî, Kâmûs-ı Türkî, C.: I, II, İstanbul 1996.
- Texier, Charles; Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi (Çeviren: Ali Suat), Birinci Cilt, Hazırlayan: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2002.

- Tuncel, Metin; "İzmit" mad., İA. (TDV.), Cilt: 23.
- Uludağ, Süleyman; İbni Haldun, Ankara 1993.
- Ünal, Mehmet Ali; XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara 1989.

Ahmet
GÜNEŞ